

STM 1977:1

Svenskt instrumentmakeri 1720–1800
En preliminär översikt

Av Eva Helenius-Öberg

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Svenskt instrumentmakeri 1720–1800

En preliminär översikt

Av Eva Helenius-Öberg

1. Inledning

Föreliggande studie presenterar delresultat av ett pågående avhandlingsarbete med titeln Svenskt instrumentmakeri 1720–1820.¹

Avhandlingens syfte är tvåfaldigt: att *beskriva* instrumentmakeriets utseende och att *förklara* den framtagna bilden av detta.

Det deskriptiva momentet innefattar att kartlägga instrumentmakeriets framväxt, dess topografiska spridning, antalet verkstäder och deras arbetskraft (storlek, rörlighet) samt så långt möjligt produktionens fördelning på instrumentslag och dess omfattning.

Det analytiska momentet innefattar att närmare granska de mekanismer, som påverkade instrumentmakeriet. Dessa synes huvudsakligen ha varit av två slag: *musikaliska* (det inhemska musiklivets utseende (efterfrågan), påverkan utifrån: genom efterfrågan på utländska instrument (import; vilka instrument, varifrån och hur mycket?), genom svenska gesällers utrikes resor (vart och varför just dit?), genom invandring av utländsk arbetskraft (varifrån?) och genom spridning av utländska teoretiska skrifter, såväl allmänmusikaliska som specifikt inriktade på instrument samt slutligen om och i vilken mån det inhemska musiklivet medverkat till en självständig svensk tradition) och *ekonomiska* (det merkantilistiska systemet sådant det avspeglade sig t ex vid privilegiegivning och utrikeshandel, näringspolitiska faktorer såsom skrå- och manufakturväsendet o dyl).

Med hänsyn till att instrumentmakeri lika mycket kan betraktas som hantverks- och industrihistoria som musikhistoria och att tidigare musikhistorisk forskning förbigått eller misstolkat de ekonomiska faktorererna kommer tonvikten i föreliggande studie att ligga på dessa. Av utrymmesskäl har tidsgränsen i detta sammanhang i huvudsak satts till 1800.

Med instrumentmakeri avses i det följande den *yrkesmässiga* hanteringen. Den sålunda gjorda avgränsningen, som har betydelse främst för behandlingen av orgel- och fiolbyggerierna, utesluter instrumentmakare av "hobby-" eller "bygde-"karaktär och beror på källmaterialets beskaffenhet.

De rikliga citaten ur samtida källtexter ges av två skäl: dels som led i ett analytiskt resonemang kring en viss frågeställning, dels som ett försök att levandegöra 1700-talet genom att använda dess språk. Anförda källtexter ingår samtliga i min excerptsamling i form av xeroxkopior ur genomgången arkivmaterial. Total och exakt källredovisning kommer att ges i avhandlingen. Hittills har jag i huvudsak genomgått den statliga civila centrala förvaltningens papper med respektive remissinstanser med hänsyn till ovannämnda aspekter,

¹ Den ursprungliga formuleringen var Det svenska klavikordet. Det visade sig emellertid att en sådan specialstudie förutsatte en samlad översikt över hela instrumentmakeriet. Till avhandlingen skall också komma ett biografiskt "Instrumentmakarlexikon" omfattande tiden ca 1700–ca 1830 samt en utgivning med kommentarer av hittills framkomna källtexter rörande instrument, huvudsakligen beskrivningar och akustiska uppsatser. Först därefter finner jag den ursprungliga studien över det svenska klavikordet meningsfull att genomföra.

och en undersökning av de statliga och kommunala lokala förvaltningsarkiven liksom av militära myndigheters papper pågår. Någon skattning av antalet genomgångna hyllmeter låter sig svårligen göra, men som exempel kan nämnas, att enbart relevanta delar av kommerskollegiets protokoll omfattar ca 100 hyllmeter. Sedan undersökningarna slutförts kommer excerptsamlingen att stå till övrig forsknings förfogande.

2. Forskningsläge

Svensk instrumenttillverkning tillhör de ännu i hög grad obearbetade forskningsområdena. Endast orgeln och dess byggare har hittills visats något större intresse, men fortfarande finns även där komplex av olösta problem.²

De få övriga arbeten, som skrivits i ämnet, kan redovisas på några rader. Hedvig Boivie ger med utgångspunkt från Nordiska museets material en översiktlig presentation av ett antal mästare under 1700-talet.³ En förhållandevis fyllig redogörelse för svensk instrumenthandel inklusive viss inhemsk tillverkning under samma tid lämnas av Albert Wiberg närmast som en bakgrundsteckning i hans arbete *Den svenska musikhandelns historia* (Sthlm 1955); någon analys av materialet görs dock inte. Stig Walin har i avsikt att kartlägga förutsättningarna för svensk symfonisk produktion under 1700-talet och det begynnande 1800-talet skisserat den inhemska instrumenttillverkningens utseende; denna framställning måste dock av naturliga skäl präglas av viss ytlighet.⁴ Slutligen finns strödda uppsatser kring enskilda byggare⁵ och instrumenttyper.⁶

I ekonomisk-historisk litteratur förekommer endast sporadiska upplysningar om musikinstrumentmakare i samband med undersökningar av hantverk, skråväsen och manufaktur.⁷ Frånvaron av uppgifter torde återspegla det faktiska läget bättre för tiden före än efter ca 1720.

² Litteraturen om äldre svenska orglar och orgelbyggare får betecknas som förhållandevis riklig. Allmänt hänvisas därför till R. Axel Unnerbäck, *Litteratur om gamla svenska orglar och orgelbyggare*. Sthlm 1965. Speciellt skall här endast nämnas B. Wester, *Gotisk resning i svenska orglar*. Diss Sthlm 1936, B. Kyhlberg, *Det stora orgelbygget i Uppsala domkyrka 1662–1698*. Lic. avh. Upps 1953, samt E. Erics, *Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige*. Sthlm 1965, vari Unnerbäck's ovan anförda bibliografi ingår. Härutöver bör uppmärksammas uppsatser i STM av B. Wester, T. Lindgren och B. Kyhlberg.

³ Några svenska lut- och fiolmakare under 1700-talet. *Fataburen* 1921, s. 51–73.

⁴ *Beiträge zur Geschichte der schwedischen Sinfonik*. Diss Sthlm 1941, s. 182–189.

⁵ G. Friberg, Georg Christoffer Rackwitz och hans insats som instrumentbyggare. Uppsats för 3 betyg. Sthlm 1965. P. Holmström, "Musikaliske instrumentmakaren" Johann Öhberg och hans instrument. Uppsats för 3 betyg. Uppsala 1969.

⁶ T. Norlind, *Från pianofortets barndom. Några uttalanden och handlingar från Musikaliska akademins arkiv*. STM 1922, s. 41–48. Dens, *Den svenska lutan*. STM 1935, s. 5–43.

⁷ E. Söderlund, *Hantverkarna*, del 2 (i *Den svenska arbetarklassens historia*). Sthlm 1949, passim. Dens, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772*. Sthlm 1943, passim. P. Nyström, *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet*. Sthlm 1955. E. F. Heckscher, *De svenska manufakturerna under 1700-talet*. Ekonomisk tidskrift 1937. Uppgifter om hantverkare återfinns även i lokalhistoriska framställningar, särskilt stadshistoriker.

3. Den allmänna preliminära bilden. Hypoteser

En översikt över svenskt instrumentmakeri 1720–1820, dess utseende och förutsättningar/styrmekanismer måste i huvudsak baseras på en genomgång och analys av arkivaliskt källmaterial. Bevarade instrument lämnar i bästa fall upplysningar "enbart" om tillverkare, tillkomsttid och -ort samt byggnadssätt/konstruktion. Någon "hel" bild av instrumentmakeriet förmår instrumenten inte ge, i synnerhet som det bevarade beståndet är ojämnt: det fanns exempelvis instrumentmakare, efter vilka instrument inte alls bevarats; det fanns produktiva instrumentmakare, efter vilka endast ett fåtal instrument bevarats; i båda dessa fall riskerar man att utan arkivmaterialets uppgifter få en falsk bild. Inte heller lämnar instrumenten upplysningar om hur byggarnas verkstäder såg ut (verktyg, material och arbetskraft), hur råvarorna/materialet anskaffades, hur byggarna var organiserade, vilka deras livsvillkor var, hur ekonomisk politik och näringspolitik påverkade dem samt hur instrumenten spreds och vilken social skiktning instrumenten och avnämarna, dvs instrumentmakarnas kunder, hade. I någon mån kan instrumenten upplysa om mästare–gesällförhållanden, dvs skolbildningar, men påtagliga likheter mellan olika instrument kan lika gärna förklaras som utslag av dåtida moden och stilriktningar. Däremot ger naturligtvis instrumenten ovärderlig information om konstruktion och klang att studeras i kombination med samtida uppförandepaxis.

Det första konkreta belägg för en verkstads/instrumentmakares existens, som ger impuls till en sökning i arkivmaterial med bestämd inriktning, brukar normalt vara signering(ar) i bevarat/bevarade instrument. De svenskbyggda är jämfört med övriga europeiska förhållanden av mycket sent datum: det äldsta är en unik pjäs, en kontrabasbasun, signerad Georg Nicolaus Oller (Öller), Stockholm 1639,⁸ vilken för övrigt var bördig från Nürnberg, vid denna tid bleckblåsinstrumenttillverkningens "förlovade stad"; det näst äldsta, ett klavikord från 1688, kunde 1971 identifieras som tillverkat av orgelbyggaren George Woitzig.⁹ Därefter följer en basgamba sign. Petrus Jonæ Montanus Stockholm 169.. samt en cister i Statens historiska museum i Åbo,¹⁰ signerad Jonas Elg, Stockholm 1713. Först från 1700-talets mitt har svenskbyggda instrument bevarats i någon större utsträckning.¹¹ För tiden före ca 1720 är forskningen således huvudsakligen hänvisad till skriftkällor, vilket bidrar till att förklara vår ringa och slumpvisa kunskap om de äldre förhållandena. Naturligt nog torde de i historisk tid tidigast verksamma och namngivna instrumentmakarna i Sverige ha varit knutna till kyrkan¹² och till hovet.¹³ De i skriftkällorna hittills observerade

⁸ Nu i Musikhistoriska museet, Stockholm, där även förvaras fragment av en trumpet, sign. Oller.

⁹ Vid restaurering av instrumentet, som nu finns i Musikhistoriska museet, Stockholm, såsom deposition från Vitterhetsakademien, påträffades en blyertssignering, som av B. Kyhlberg och mig gemensamt konstaterades stamma från Woitzig.

¹⁰ Jfr Boivie, s. 52 f.

¹¹ En redovisning av kända bevarade instrument ges i Musikhistoriska museets lappkataloger, omfattande dels egna, dels andra museers och privatpersoners samlingar.

¹² Jfr Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, art. orgel.

¹³ Jfr ovan om hovkapellisten G. N. Öller; STM 1961 B. Kyhlberg om Franz Boll samt E. Sundström, *Notiser om drottning Kristinas italienska musiker*, s. 308 om cembalisten och organisten Girolamo Zenti, av vilken har bevarats en cembalo, sign. Hyeronimus de Zentis Romanus faciebat in civitate Holmie, anno Domino 1653, nu i konservatoriumuseet, Florens (jfr E. M. Ripin, *The surviving oeuvre of Girolamo Zenti*, Metropolitan Museum of Art journal 1973).

uppgifterna om instrumentmakeri exklusive orgelbyggeri före frihetstiden är dock mycket sparsamma. Beträffande landsorten uppger Söderlund (Hantverkarna, tabell 1) endast tre verkstäder: en i Norrköping 1650, en i Nyköping 1650¹⁴ och en i Ronneby 1659; det är emellertid oviss, om dessa verkligen varit musikaliska instrumentmakare.¹⁵ Därtill noteras, att en viss tillverkning av bleckblåsinstrument och slaginstrument sannolikt har ägt rum vid bruken samt vid mässingsslagerierna. I övrigt synes materialet återspegla en koncentration till Stockholm.

Som bakgrund till förhållandena under den här behandlade tiden 1720–1800 lämnas i det följande av mig observerade uppgifter ur demografiskt eller såsom sådant fungerande källmaterial avseende Stockholm, främst mantalslängder. I stadens tänkeböcker omtalas från 1400-talets slut väl musikanter men inga instrumentmakare.¹⁶ 1612 figurerar en pergaments- och trummakare, Lorentz Leber, på Norrmalm. I 1652 års mantalslängd finns en lutmakare Daniell Mickellsson och en Mathias trummakare, den sistnämnde sannolikt identisk med en 1651 omtalad pergamentsmakare Mathias Bållt. I övrigt upptas i 1652 års längd två orgelbyggare, Philip Eisenmenger och Jöran orgelbyggare, dvs Georg Herman, alltså summa fyra verkstäder.¹⁷ 1676 års längd redovisar en fiolmakare Johan Lutt (hos Boivie: Lett), en instrumentmakare Erich Larsson samt en orgelbyggare Franz Boll, alltså summa tre verkstäder. Från 1690-talet har vi vetskap om ytterligare tre instrumentmakare, nämligen konstsväraren Johann Kionning, som tillverkade träblåsinstrument, en Petrus Jonae Montanus, som är känd genom signering i en basgamba,¹⁸ och som med största sannolikhet är identisk med "Violund Lautenmacher" Petter Jönsson Berg, belagd 1688–1700 i Maria och Tyska församlingarna, samt lutmakaren Nils Jakobsson Berg, belagd 1699–1700. 1711 återfinns i mantalslängderna en "luut- eller instrumentlagare" Adam Nilsson Berg, troligen son till nyssnämnde Nils Jakobsson Berg, samt reducerade gardeskarlen Jonas Elg, som enligt 1730 års längd livnärde sig "af violers giörande och lagande"; han är även antecknad 1717.¹⁹

När vi når den för föreliggande studie aktuella perioden är det lämpligt att som utgångspunkt ta en rad samtida uttalanden från myndigheter, som närmast speglar den officiella synen på instrumentmakeriet. Då dessa har karaktären av sekundärt källmaterial och delvis

är beroende av varandra, kommer de att i följande avsnitt underkastas en kritisk prövning och jämföras med oberoende primärt siffermaterial.

För 1730-talets del tyder samtliga uttalanden av nyssnämnda typ, som jag hittills har observerat, på att det i Stockholm ännu under detta decennium rått brist på mästare i instrumentmakeri, särskilt fiolbyggeri. 19.2.1736 står det att läsa i kommerskollegiets protokoll med anledning av dansmästaren Johan Friedrich Weidemans ansökan om privilegium exclusivum på sex år att tillverka "allehanda violiner, Lutor och violdigamber": "...aldenstund Weidman härvid ingen egen afsikt synes hafwa, utan ämnar härmedelst införa en för Riket nyttig Konst."²⁰ Samme Weideman ansökte följande år hos kollegiet om understöd för sin skyddsling Sven Beckmans utbildning; denne borde med offentliga medel sändas till Königsberg för att ges "en grundelig Information i Instrumentmakeriet, hwilken wettenskap för detta ingen Svensk ex professo skall inhämtat...". Vid kollegiets behandling av ärendet hade bl a dåvarande hovkapellmästaren Roman intygat, att "det wore högst nödigt att hafwa någon sådan person i landet, som med musicaliska Instrumenters lagande och förfärdigande wet att umgå". Kollegiet fann skäligt att bevilja ansökan "i anseende till Weidemans wijste benägenhet, att genom denna tillförne härstädes obekante wettenskaps inrättande i landet, tjena det allmänna" och ersatte Weideman hans utlägg för Beckman under dennes treåriga utlandsvistelse. Under Beckmans frånvaro ansökte Petter Hellstedt d ä hos kommerskollegium om egna privilegier, vilka kollegiet dock på grund av Weidemans exklusiva privilegier inte kunde bevilja, men "som nu för tiden här ey finnes någon sådan Instrumentmakare hwilken likwähl för Kongl Capellet, som eljest skall finnas wara oundgängelig så betages"²¹ denne Hellstedt ey tills vidare få idka sin lärda profession...".

Bättre uppges situationen vara halvtannat årtionde senare, dvs på 1750-talet. Några uttalanden vid nygivning av privilegier för tillverkning av klaver och stråkinstrument, för vilka marknaden vid denna tid tycks ha varit speciellt gynnsam, är av särskilt intresse. Den 21.7.1756 anhöll Vetenskapsakademien genom Jacob Faggot om frihet för Johan Broman att tillverka "Claverer och Cymbaler" och berömde sig därvid av att ha försökt höja det inhemska instrumentmakeriets kvalitet i synnerhet "uti Clavierers och Cymbalers inrättning, som här till nog antal, och ofta med mycken präktighet, förfärdigas...". En notis om att efterfrågan var större än tillgången finner man vid behandlingen av Carl Magnus Nyströms privilegieansökan 1757, då de redan etablerade fiolmakarna Sven Beckman och Petter Hellstedt d ä yttrade sig negativt. Kollegiet fann emellertid deras skäl vara grundlösa, "så wida Beckmans och Hellstedts Inrättningar å ena sidan icke funnos tillräckelige att förse allmänna behofvet af denna wara, sedan införslen däråf från utrikes orter war förbuden, och det å andra sidan war Collegio bekant, att wid deras värkstäder egenteligen förfärdigas Instrumenter af dyrare värde, hwarmed de mindre förmögne icke woro betjente...".

Emellertid förefaller 1760-talet med sina ekonomiska kriser ånyo ha utgjort en vågdal för det inhemska instrumentmakeriet. Vid behandlingen av Fredric Wreds ansökan 1763 att få tillverka fioler finns således ett yttrande, som skulle kunna tyda på att fiolmakeriet hade svårigheter: Wreds ansökan avslogs "aldenstund afsättningen på Musicaliske Instrumenter redan tryter". Denna bedömning, som med största sannolikhet gjorts av de redan

¹⁴ En Nills Jönsson enligt mantalslängd i kammararkivet, RA.

¹⁵ Observeras bör, att de olika typerna av instrumentmakare som fanns åskildes genom huvudordets bestämning, alltså utom musikalisk även t ex optisk, matematisk, kirurgisk instrumentmakare. Enbart benämningen instrumentmakare är därför intetsägende. För icke-musikaliska instrumentmakare användes stundom även beteckningen instrumentsmeder.

¹⁶ Jfr E. Trobäck, Stadsmusiken i Stockholm. STM 1929.

¹⁷ Möjligen har även organisten på Norrmalm Jacob Olofsson [Eneman] sysslat med orgelbygge (jfr G Luttu, Musikorganisation och musikutövning i Linköpings skola, kyrka och stad 1611–1724 [stencil]. Upps 1968, där Olofsson s 35 omtalas ha avlönats för reparation av lilla orgelverket 1656/57).

¹⁸ Sign Petrus Jonae Montanus fecit Holmiae an 169., nu i Västergötlands museum, Skara.

¹⁹ Identiteten av denne i samtliga fall såsom reducerad gardeskarl upptagne Jonas Elg med fiolbyggaren Jonas Elg har hittills undgått forskningen. – Som utfyllnad åren 1720–1740, alltså min huvudframställnings början till tidpunkten för hallrätternas reglerande 1739, ges här en redogörelse för i bevarade mantalslängder för Stockholm upptagna instrumentmakare under denna period. I 1721 års längder återfinns endast en instrumentmakare, orgelbyggaren Märten Haack. I den enda längd, som finns bevarad för 1726, Katarina södra, är klavermakaren Johan Petri Roos antecknad; han återfinns även 1730. Sistnämnda år finner vi utom denne Roos samt den tidigare nämnde Jonas Elg orgelbyggaren Johan Niclas Cahman. Följande års längder upptar endast snickarmästare Erich German, om vilken vi vet, att han också sysslade med orgel- och klaverbyggeri. I den enda bevarade längden från 1736, Ladugårdslandets nedre del, återfinns ingen instrumentmakare. 1739 däremot finner vi orgelbyggaren Olof Hedlund. 1740 års längder förtecknar Erich German, Olof Hedlund, fiolmakaren Petter Hellstedt d ä, organisten i Hedvig Elenora Lars Kinström, som följande år erhöll privilegier på instrumentmakeri (klaver) samt hovkapellisten Jonas Londée, vilken även byggde instrument.

²⁰ Kursivering av för framställningen väsentliga partier görs genomgående i det följande.

²¹ = hindras, förbjödes.

privilegierade instrumentmakarna, till vilka nya ansökningar normalt remitterades, skulle dock kunna vara en medveten svartmålning, då instrumentmakarna i likhet med övriga hantverkare och manufakturister normalt motsatte sig nygivning av privilegier inom det egna området. Emellertid finns i Stockholms hallrätts fabriksberättelser för 1760 en notis vid Carl Magnus Nyström: "I afseende til felande afsättning ej låtit förfärdiga några violer". Det är således inte möjligt att helt avfärda instrumentmakarnas uttalande som enbart ett uttryck för privilegieskyddande och konkurrensrädsla.

Väl värda en granskning är vidare de naturligt nog motsägelsefulla uppgifter, som såsom partsinlagor lämnades vid striden om Anders Fröbergs privilegier 1763. Sven Beckman, Petter Hellstedt d ä och Johan Öberg d ä överklagade hos Kungl Majt kommerskollegiets beslut av den 17.12.1762 att bevilja Fröberg egna privilegier. Dessa klagade bittert, att denne skulle hindra deras lärningar att "blifwa sina egna och fylla de få rum, som kunna wara öfrige för flere idkare i detta Rike der Debiten är ganska liten; men däremot Idkare i Småstäderna och Stockholm sammanlagde, äro i anseende till afsättningens Knapphet, ganska många". Fröberg påstod å andra sidan, att kryddkrämarna, i vilkas bodar fioler såldes på den öppna marknaden, inte kunde "tillfyllest. . . förse sig med inländsk tilwärdning deraf, i brist på nödig tilgång dertil hoos Klagande", och att alltför få mästare inte skulle "hinna eller kunna göra en tillräckelig tillwärdning til inrikes behof och än mindre någon tilarbetning til export och utförsel". Det synes dock inte endast ha varit fiolmakarna, som haft troliga svårigheter under 1760-talet. Ett talande exempel på detta är, att orgelbyggaren Carl Wählström, som övertagit landets ledande orgelbyggeri, Gren & Strähle, och "hwilket wore det enda uti Riket som kunde kallas ordenteligt och fullkomligt", trots ett större lån ur manufakturfonden om 42.000 rdr kmt 1766 gjorde konkurs 1768. Även klavermakeriet förefaller vid denna tid att ha befunnit sig i en vågdal, även om denna inte uteslutande behöver ha berott på lågkonjunktur. Kommerskollegiet nödgades nämligen 1770 med anledning av Anders Rangströms ansökan om privilegier att få tillverka "Claverer och Cymbaler" konstatera: "Och som med Clavermakeriet i Stockholm skall wara slätt bewändt, sedan Rosenau deruti är försummelig och Broman icke kan komma till någon högd²² i thon fast han gör trawärcket mycket wäl, så önskade Zellbell att flere på denne Konst till undwikande af dylika utländska Instrumenters införskrifwande måtte blifwa privilegierade".

Går man så vidare fram till gustaviansk tid synes en mycket påtaglig uppgång ha inträffat. I protokoll av den 14.12.1772 yttrade sig kommerskollegiet med anledning av Gottlieb Rosenaus ansökan om export- och läroprivilegier: "Hwad åter widkommer de af Rosenau begärde Läro premier så emedan Musicaliske Instrumentmakeriet i Riket längre blifwit Idkat, och wärckstäderna derä äro tillräckliga; ty kunde Kongl Collegium till den delen af hans ansökan icke samtycka". Än tydligare återspeglas de goda tiderna i Musikaliska akademins skrivelse till kollegiet av den 11.2.1797 med anledning av blåsinstrumenttillverkaren Johan Carlströms ansökan om understöd för två lärningar: "...InstrumentMakeriet här i Riket har under senaste förflutne 20. år, redan upnått en märkelig fullkomlighet i anseende till SträngInstrumenter, särdeles Clavi-chorder eller Clavér, Cithror och Harpor, hwilka af Utlänningen förskrifwas och med begärlighet emottagas, ej mindre för deras egentligen

goda beskaffenhet såsom Instrumenter, än för deras prydeliga arbete och den goda smak däri råder".

De ovan anförda uttalandena, vilka återfinns i källmaterial av delvis sekundär karaktär, tillåter en uppställning av följande hypoteser:

det svenska instrumentmakeriet bedrevs ännu vid frihetstidens början i förhållandevis ringa skala

en ökning av antalet verkstäder och av produktionen har skett under loppet av frihetstiden trots vissa stagnationsperioder

den gustavianska tiden innebar en första både kvantitativ och kvalitativ blomstringsperiod för svenskt instrumentmakeri.

I det följande skall hållbarheten i dessa hypoteser prövas genom granskning av annat, primärt källmaterial.

4. Förutsättningar

4.1 Musikaliska

Enligt vad vi för närvarande vet har instrumentmakare under den här aktuella tiden så gott som uteslutande byggt på beställning och haft mycket litet lager av färdiga instrument. Det betyder, att musiklivets efterfrågan med hänsyn till klang och besättningstyper har styrt tillverkningen. Detta innebär i sin tur, att de framtagna uppgifterna om inhemsk instrumenttillverkning måste relateras till vad som är känt rörande samtida musikliv (repertoar, besättning, organisation, social skiktning), om det skall vara möjligt att bedöma deras sannolikhet.

Betydelse såsom styrmedel för det musikiska instrumentmakeriets utseende hade även remissinstanserna. Eftersom beslutande organ i förvaltningsapparaten sällan avgjorde ett ärende utan att först ha inhämtat en eller flera remissinstansers åsikter, och argumenten för eller emot ofta vandrar från instans till instans, är det av vitalt intresse att utröna, varifrån dessa ursprungligen kom. Det visar sig därvid, att de bedömningar av musikisk/instrumentteknisk art, som förekommer, ytterst går tillbaka på musikiska instanser: hovkapellmästaren eller andra medlemmar av hovkapellet, Musikaliska akademien, före 1771/1773 Vetenskapsakademien för tekniska/akustiska aspekter, samt förut privilegierade instrumentmakare.

4.2 Ekonomiska

Det ekonomiska system, som allmänt rådde i Europa från medeltidens slut till 1800-talets början, benämns merkantilismen. Dess idéer gick i största korthet ut på att skapa en gynnsam handelsbalans genom att åstadkomma ett exportöverskott av varor och ett importöverskott av pengar eller ädla metaller. En självklar följd av detta synsätt var att främja inhemsk tillverkning genom att skapa respektive stödja en inhemsk hantverkarstam på så många olika områden som möjligt och samtidigt försvåra import på motsvarande områden. I föreliggande avsnitt skall några sådana av merkantilism och protektionism dikterade åtgärder behandlas, vilka fungerade som styrmedel för inhemskt näringsliv och således i första hand föreskrivits av statsnyttan.

²² Här snarare att tolka såsom tonkvalitet än tonstyrka, då "högd" i hantverkssammanhang betyder kvalitet, goda egenskaper, mängd (jfr t ex "...at bringa Musicaliske Instrumentmakeriet til all mögelig högd...").

I 1700-talets Sverige kom de s k manufakturerna, som visserligen skapats redan under 1600-talet, att särskilt omhuldas av de styrande. Uttryck för detta utgjorde hallrätternas reglerande genom hallordningen av den 21.5.1739 (förnyad den 2.4.1770), de förnyade manufakturprivilegierna av den 29.5.1739 samt understödspolitik.

Åtskilliga instrumentmakare ansökte om och beviljades att i skydd av manufakturprivilegierna få utöva sin näring, trots att de vanligen med hänsyn till verkstädernas storlek och arbetssätt var att betrakta som hantverkare. När instrumentmakarnas skrivelser med ansökan om egna privilegier behandlades i näringspolitiska instanser såsom kommerskollegiet och olika hallrätter, avspeglas den officiella synen att främja inhemskt hantverk med formelartad konsekvens perioden igenom.

Nästa steg efter generös privilegiegivning var understöd till befintliga manufakturer i form av premier (tillverknings-, läro-, export- och inventions-), lånemöjligheter ur den s k manufakturfonden samt upptagande av en särskild skatt (landshjälpen), som kom enbart manufakturerna tillgodo. De tre förstnämnda åtgärderna skall behandlas nedan.

Enligt vad som hittills framkommit synes det företrädesvis ha varit orgelbyggarna, dvs mästare med stora omkostnader (jfr nedan 5.3), som utnyttjat eller sökt utnyttja möjligheten att erhålla lån ur manufakturfonden, vilka vanligen kom att återbetalas med tillverkningspremier i form av en årlig avskrivning av respektive lån med 10 % av tillverkningsvärdet. Så gjorde Wählström och Söderström, medan Gren & Strähle inte erhölet ett sökt större lån (jfr nedan 5.3). Av de tidigare instrumentmakarna har endast Sven Beckman och Lars Kinström ansökt om och erhållit understöd. Från och med 1760-talet förekommer ansökningar om exportpremier (Rosenau, Lundborg, Sahlman, Öhman, Schwan, samtliga beviljade), läropremier (Rosenau, avslag, Gren & Strähle beviljat, Carlström, beviljat) samt inventionspremier (Öhman, avslag). Det är betecknande, att samtliga exportpremier beviljades: export var något som i statsnyttjans namn skulle understödjas, helt i linje med de merkantilistiska idéerna. Övriga typer av premier beviljades eller avlogs på grundval av bedömningar vanligen av ekonomisk och/eller byråkratisk (dvs i enlighet med gällande författningar) art.

En annan form av understöd till befintliga manufakturer var att inte försvåra dessas anskaffning av råvaror och verktyg genom importrestriktioner. Sålunda kunde orgelbyggarna och/eller kyrkorna införa skinn men i synnerhet tenn²³ och bly med hänvisning till kungl resolutionen på prästerskapets besvär av den 23.12.1747 § 15, enligt vilken material till kyrkornas prydnade undantogs från stora och lilla sjötullen. Även klaverbyggarna samt stråk- och knäppinstrumentmakarna synes i hög grad ha varit hänvisade att importera sitt råmaterial, oftast olika träslag (Ahorn, dvs lönn, brasilieträ m m) men också prydnadsmaterial (pärlmor, elfenben, bärnsten m m). I sina olika ansökningsskrivelser anpassade sig instrumentmakarna naturligt nog till den ekonomiska politikens krav och försummade sällan tillfällen att framhålla skäl som i myndigheternas ögon vägde tungt, nämligen oftast användandet av inhemska råvaror samt en tillverkning för att inte endast onödiggöra en import utan även åstadkomma en export.

Ett fjärde sätt att skapa och stödja en inhemsk hantverkarstam var att förmå utländska mästare att på förmånliga villkor bosätta sig i Sverige åtminstone någon tid och därvid lära upp "swänsk ungdom". Överskeppningen till Sverige, mat och kläder under resan

²³ Tenn importerades regelbundet från England. Exempel på import av engelskt tenn att användas vid klockgjuteri finns redan från senmedeltiden (1512), vid orgelbyggeri från 1600-talet.

ersattes av staten, och väl i Sverige befriades de sålunda "införskrifwne" hantverkarna för lång tid från alla pålagor. Detta förfarande kom ibland svenska mästare tillgodo (Weideman, Beckman), då de anhöll att få någon gesäll införskriften för sin verkstad. Emellertid förefaller denna politik inte ha varit särskilt lyckosam när det gäller instrumentmakeri: de hantverkare som lät sig värvas tycks antingen ha varit mindre figurer som sökte sin lycka (orgelbyggaren Engelhausen, fiolmakaren Wred), eller visste de sitt värde och ställde alltför höga krav (blåsinstrumentmakarna Tauber och Mazogato). De invandrade instrumentmakare, som verkligen kom att få betydelse för svenskt instrumentbygge, kom samtliga hit genom frivilliga gesällvandringar (Specken, Rosenau, Rackwitz).

Som ett effektivt styrmedel av det inhemska näringslivet bedömdes regleringen av utrikeshandeln, där de protektionistiska idéerna dominerade. Import kunde försvåras genom höga tullar eller strypas genom förbud. Ett sådant importförbud för instrument infördes 4.11.1756 och kom att gälla till 1816, då en mer frihandelsvänlig politik började göra sig gällande. Förbudet gällde alla typer av musikinstrument, dock med det förbehållet, att sådana efter särskild ansökan kunde få införas, om de inte stod att få inom landet. Förbudet omfattade inte strängar.

Att döma av den officiella handels- och sjöfartsstatistiken samt vissa yttranden ägde en relativt omfattande import av instrument rum före förbudets införande. Införseln skedde via femton hamnar (inklusive Åbo och Helsingfors), av vilka Stockholm var den mest betydande. Konkurrensen från utlandet måste i vissa fall, i synnerhet för stråk- och knäppinstrumentmakarna, ha varit näst intill förödande. Sålunda klagade Sven Beckman (1743), att han förgäves sökt inhandla bl a "utrikes materialier af Elfenben" hos handlande i Stockholm emot leverans av sitt arbete men inte lyckats nå en sådan överenskommelse, då handlandena "till myckenhet innehafwa violer, och dageligen deraf införskrifwa, så at de ej skola låta förmå sig till at handräcka honom till nödige rudimateriers införskrifwande". Lika kärt var läget för mässingsslagaren Mauritz Tåström från Linköping, då han (1758) fick sina valthorn och trumpet granskade, vilka befanns vara både sämre och dyrare än de tyska. Att importförbudet i början inte kan ha varit effektivt, framgår utom av denna notis angående Tåström även av det faktum, att fiolmakarna i Stockholm 1759 ansökte om att få sina instrument hallstämplade "til förekommande af Musicaliske Instrumenters inpracticering", då utländska sådana trots förbudet såldes i Stockholms kryddbodur. Av två onda ting (utrikes konkurrens – stämpling) valde fiolmakarna det minst onda. Införandet av stämpling synes ha givit effekt, då samma fiolmakare 1763 framhöll, att "införslen af Utländske Violer och Instrumenter. . . nu mera afstadnat". Åtskilliga notiser från omkring 1760 och framåt (jfr t ex ovan avsnitt 3 om större efterfrågan än tillgång), frånvaron i våra museer av utländska instrument tillkomna under importförbudets tid samt vissa nationella egenheter i det svenska instrumentbygget från och med gustaviansk tid (utbildandet av "det svenska klavikordet", uppkomsten av "den svenska lutan") tyder på att importförbudet under senare delen av 1700-talet varit någorlunda effektivt, så att de svenska instrumentmakarna i någon mån isolerats från skeendet i Europa och från att ha varit "blotta copister" (1756) utvecklats till viss självständighet. Resonemanget måste bortse från den irrationella faktor, som utgjordes av det utbredda "lurendrejeriet" (smugglingen), vars omfattning aldrig låter sig fastställas.²⁴ Det antal instrument, som eventuellt

²⁴ Den allmänna uppfattningen bland ekonomisk-historiker är, att de många importförbuden på intet sätt varit

infördes av privatpersoner i samband med utrikes resor, torde även vara svårt att uppskatta, men sådana fall avspeglar sig stundom i centrala och lokala tullarkiv.

När de inhemska instrumentmakarna genom importförbudet 1756 fick något andrum att utveckla sig, då hemmamarknaden reserverats för dem, dröjde det inte längre än till 1760-talet, förrän uppgifter om en liten men dock export möter i källmaterialet. Redan Lars Kinström, som förefaller att ha varit en bättre affärsman än klavermakare, trodde sig kunna höja instrumentmakeriet så mycket att export vore möjlig, om han bara undfinge ett större lån ur manufakturfonden samt läroprämier (1761). Beslut om exportprämier för musikinstrument fattades 1768 och då med anledning av handelsmannen Dreijers ansökan om sådana för tio av Rosenau tillverkade och till St Petersburg utskäppade klavikord. I samband med den utredning, som gjordes i frågan, uppgav konsulen i St Petersburg, att "export till ryssland af Musicaliske Instrumenter är en betydande article, som förtjänar at befordras", medan riksrådet var mer försiktigt i sin bedömning och konstaterade, att "utskieppning af denna tillwärckning hittills varit här i Riket owanlig". Av senare klavermakare synes det främst ha varit Lundborg, som tillverkat också för export, men även en orgelbyggare som Schwan erhöll exportprämier för orgelverk, som av honom beställdes för kyrkor i Fredrikshamn (Finland) och St Petersburg. Unik är en notis från 1786 om exportprämier för "et Forte Piano som... blifwit utfört til Philadelphia" (USA). Tyvärr framgår det inte från vilken verkstad detta instrument härrörde. Även den svenska lutan förefaller ha varit en inte obetydlig exportartikel. Envallsson talar i sitt svenska musiklexikon från 1802 om den "utrikes så mycket efterfrågade Svenska sitran". Musikaliska akademins sammanfattning från 1797 av läget för exporttillverkningen anger dessutom orsaken till att utrikes avsättning var möjlig: "...InstrumentMakeriet här i Riket har under senaste förflutne 20. år, redan uppnått en märkelig fullkomlighet i anseende till StängInstrumenter, särdeles Clavi-chorder eller Clavér, Cithror och Harpor, hwilka af Utlänningen förskrifwas och med begärlighet emottagas, ej mindre för deras egentligen goda beskaffenhet såsom Instrumenter, än för deras prydeliga arbete och den goda smak däri råder...".

4.3 Samhällsstruktur

Sveriges befolkningsutveckling har blivit föremål för ingående studium av bl a Eli F Heckscher. Denne, som stött sig bl a på Tabellverkets material, har kunnat visa, att befolkningen i landet som helhet trots vissa perioder av stagnation eller tillbakagång beroende på missväxt, krig och epidemier, kraftigt ökat under 1700-talet, att Stockholm i befolkningshänseende visat en påtaglig tillväxt fram till mitten av 1750-talet och därefter stått stilla men trots detta dominerat totalt inom stadsbygden.

I fråga om den sociala fördelningen är det väsentligt att hålla i minnet, att ungefär 3/4 tillhörde den jordbrukande befolkningen, som i stor utsträckning torde försett sig

effektiva utan "verkade som en skyddstull vars höjd bestämdes av smuglingskostnaderna", och att, när förbuden vid 1800-talets början upphävdes, det därigenom skulle ha skett en legalisering av en hantering, som tidigare förekom (E F Heckscher, Svenskt arbete och liv, 7. uppl Sthlm 1971, s 276). Emellertid kan man ställa frågan, om denna omfattande varusmuggling kan ha varit lika stor beträffande mera lyxbetonade artiklar typ musikinstrument som beträffande dagligvaror, för vilka man lätt kunde få avsättning, och i så fall vilken ekonomisk vinning man kunde ha av att smugla musikinstrument, för vilka avsättningen sedd i det totala handelsperspektivet måste betraktas som liten (jfr avsnittet om samhällsstruktur).

själv med instrument. Endast inom den återstående fjärdedelen, dvs ståndspersoner, lägre statstjänare och näringsidkare i städerna, återfinns grupper och institutioner (ridderskap och adel, prästerskap och skolor, högre borgerskap samt kyrkor och kyrkobetjante, soldater och f d soldater), som vi på någorlunda säkra grunder kan anta ha efterfrågat de musikaliska instrumentmakarnas produkter. Avnämarksgrupperna för instrumentmakarna utgjorde således en försvinnande liten del av Sveriges totala folkmängd. Med hänvisning till vad som ovan sagts om Stockholms dominans inom stadsbygden jämte Stockholms i förhållande till landsorten absoluta dominans på musikområdet torde det vara rimligt att anta, att merparten av avnämarna var bosatta i eller hade anknytning till Stockholm.

5. Verkstäder och produktion

5.1 Utfärdade privilegier

I Sverige infördes inte näringsfrihet förrän 1846. Dessförinnan måste de som ville driva ett hantverk yrkesmässigt och ha det som sitt näringsfång organisera sig.²⁵ För 1700-talets del betyder detta, att instrumentmakarna återfinns antingen bland manufakturisterna eller bland de skränanslutna hantverkarna. I det förra fallet hörde de under hallrätt, kommerskollegium (före 1766 manufakturkontoret), riksdagen och Kungl Majt, i det senare fallet under magistrat (i Stockholm ämbets- och byggningskollegium), riksdagen och Kungl Majt.

För en närmare undersökning av instrumentmakeriets utseende under 1700-talet, antalet verkstäder, de olika slag av instrument dessa producerade samt deras kronologiska och topografiska spridning, erbjuder Kungl Majts och kommerskollegiums arkiv såsom centrala beslutande instanser samt olika hallrätters och magistraters arkiv såsom lokala beslutande instanser ett gott utgångsmaterial. I tabell 1 redovisas en sammanställning av de privilegier, såväl nygivna som transporterade, som enligt vad som hittills framkommit under perioden 1720–1800 utfärdats av dessa organ. Den i det följande använda indelningen av instrument är grov: klaver innefattar således klavikord, cembalo och hammarklaver; stråk- och knäppinstrument således viola da gamba- och violinfamiljerna, halscithror, svenska lutor, harpor och så småningom gitarrer. Likväl har jag funnit denna oprecisa gruppering vara den enda som fungerar, då mästarna under 1700-talets förra hälft uppfattade och benämnde sig själva "Musicaliske Instrumentmakare", medan under 1700-talets senare hälft klavermakarna började framhålla sin egenart och beteckna sig just "Clavermakare" eller "Tangentinstrumentmakare"; orgelbyggarna har däremot utan undantag benämnts orgelbyggare. Belysande för de oklara gränsdragningarna mellan instrumentmakarna är ett replikskifte med anledning av Eric Grönboms privilegieansökan, där det framhölls att "någon viss gränts mellan de slags Instrumenter, hwilke af Clavermakare och dem som särskildt af andre Instrumentmakare skulle få förfärdigas, icke förut varit föreskrifwen, eller hädanefter skulle wara nödig eller nyttig..." (cit 1801).

Av tabell 1 kan utläsas, att de till antalet dominerande instrumentmakarna har varit orgel-, klaver- samt stråk- och knäppinstrumentverkstäderna med respektive 18, 16 och 17 beviljade privilegier, medan motsvarande siffror för verkstäderna för tillverkning av blåsinstrument, mekaniska instrument och strängar var väsentligt lägre med resp 3, 4 och

²⁵ Inrättandet av s k frimästerskap i slutet av 1600-talet blev aldrig mer än ett parentetiskt försök. Några uppgifter om frimästerskap bland instrumentmakarna har hittills inte påträffats.

Tabell 1. Utfärdade privilegier 1720–1800.

Tid	Orgel	Klaver	Stråk- och knäppinstr	Blås- instr	Mekaniska instr	Strängar
1727		J P Roos				
1734			O Arling			
1736			J F Weideman			
1741	O Hedlund D Strähle J Wistenius		S Beckman			
1742		L Kinström	P Hellstedt d ä	*J Schmaltz C A Ek		
1745						
1748	J Gren P Strähle					
1750		G G Woltersen				
1752	P Qwarnström					
1754		J Nyman				
1756		J Broman G Rosenau A Perichon J Wistenius				
1757			C M Nyström P Lennström			
1758			J Öberg d ä			J Eson Falk C G Meijer
1761	J Everhardt d ä					P Lannersten
1762			A Fröberg			
1765	C Wählström M Swahlberg N Söderström J Westervik					
1769			C J Broberg			

4 beviljade privilegier. I fem hittills kända fall har privilegier nekats.

Dessa uppgifter om privilegierade instrumentmakerier kommer i det följande att med undantag för orgelbyggerier gren för gren kommenteras och kompletteras med information om på andra vägar kända och belagda verkstäder/mästare. Inledningsvis görs en analys av Stockholms hallräts fabriksberättelser för att erhålla en första helhetsbild av det inhemska instrumentmakeriet. Av skäl som redovisas i 4.3 och 5.2, anser jag att resultatet skulle förbli detsamma om analysen utsträcktes till riket i sin helhet.

5.2 Stockholms hallräts fabriksberättelser

Beträffande de i Stockholms hallräts fabriksberättelser förekommande uppgifterna om främst instrumenttillverkning och aktiva verkstäder är först några källkritiska anmärkningar till hallräternas fabriksberättelser på sin plats.

Som tidigare (5.1) nämnts kunde en instrumentmakare antingen åtnjuta manufakturprivilegier eller höra under ämbete. Detta faktum är av grundläggande betydelse för en

Tid	Orgel	Klaver	Stråk- och knäppinstr	Blås- instr	Mekaniska instr	Strängar
1770		A Rangström			J C Knoop J Ekengren	
1771	O Schwan L Wahlberg	P Lundborg				
1772	L F Hammardahl		E Sandberg			E Sahlman
1773	L Strömblad					
1774		P Lindholm	[P A Hellstedt]			
1778	P Schiörlin					
1779		[J Öberg d y]	[J Öberg d y]		E Öhman	
1780		M P Kraft	M P Kraft D Wickström			
1790	J Everhardt d y					
1791			J Jerner [P Lindström]		P Strand	
1794	C Thorenberg	C Thorenberg	J Lennström d y			
1796		G C Rackwitz				
1798				C F Fredenheim		
1800		E Grönbom				
Sum- ma	18	15 (16)	14 (17)	3	4	4
Totalt	62					

Namn inom klammer anger första beläggsår för privilegierad verkstad, där exakt privilegiedatum ännu inte kunnat fastställas.

* Tillstånd att tillverka instrument utan särskilda privilegier.

korrekt bedömning av uppgifterna i hallräternas fabriksberättelser. Om det nämligen skall vara möjligt att rekonstruera den "totala" bilden av inhemskt instrumentmakeri, måste antalet i fabriksberättelserna redovisade verkstäder kompletteras med uppgifter ur andra källor, i första hand sådana med demografisk funktion samt skråhandlingar. Att jag i detta sammanhang ändå gör en analys av enbart uppgifterna i Stockholms hallräts fabriksberättelser har två skäl: att merparten av det yrkesmässiga instrumentmakeriet under den här aktuella tiden fortfarande var koncentrerad till Stockholm samt att merparten av de i Stockholm verksamma mästarerna av betydelse löd under hallrätt. (Undantaget var Ph J Specken, som tillhörde snickarämbetet.) Därför vågar jag anta, att bilden av instrumentmakeriet inte väsentligen skulle ändras, om uppgifterna för övriga landet tillkom. En total analys kommer dock att ges i avhandlingen.

Innan emellertid några slutsatser kan dras av de uppgifter fabriksberättelserna lämnar, måste avsikten med dessa samt omständigheterna kring deras tillkomst redovisas. 21.5.1739 utfärdades Kungl Majts "Hallordning och allmän Factorie-Rätt" att gälla för de hantverk och manufakturer, som inte löd under ämbete. I denna föreskrevs hallräts funktion, organisation och arbetssätt. Åt hallräten gavs

en övervakande funktion (art 1, § 9), då rätten hade att förteckna "alla the sorter och waror som årligen till Qvantitet och Qvalitet wid thesse inrättningar och Handtwärk Fabriceras". Manufakturisterna ålades att låta besiktiga och stämpla sin tillverkning (art 8, § 8). Dock talas (art 1, § 9) om "the wärck och Manufacturister, hwars tilwärcckning icke låta sig stämpla, icke thesmindre wid förelagt wite skyldige at til Rätten hwart halft år uppgifwa sin tilwärcckning, så at wid årets slut för hwarje wärck ett Generalt förslag af HallRätten göres...". Sålunda beslöts först den 17.1.1760 på instrumentmakarna Hellstedt d äs och Öberg d äs begäran om stämpling av musikinstrument. Denna skulle ske "med lack under halsen af instrumentet". Besiktningen utfördes av den edsvurne hallmästaren i rättens närvaro, varvid manufakturisterna hade att erlagga en stämpelavgift.

Hallrätternas fabriksberättelser är således årsberättelser. Manufakturerna redovisas i dem efter typ av tillverkning med ylle- och sidentillverkning, tobaksspinnerier, porslinsfabriker osv var för sig. För Stockholms del återfinns instrumentmakarna vanligen under rubriken "Diverse övriga Fabriquer". Först från och med 1772 redovisas de under egen rubrik. Till grund för fabriksberättelserna låg dels de värden som infördes i rättens stämpelböcker, dels de uppgifter om saluvärdet av nytillverkning, som manufakturisterna själva lämnat och som för Stockholms del finns bevarade från och med 1773. Manufakturisternas egen redovisning är dock ojämn med ibland totala avbrott. Om detta berott på hallrättens bortslarvande av lösa handlingar innan de inbands, manufakturisternas underlåtenhet att rapportera eller på att deras tillverkning legat nere, är endast undantagsvis och då med stöd av andra källor möjligt att avgöra. Observeras bör även, att uppgifterna avsåg räkenskapsåret oktober–september, men att de redovisats kalenderårsvis. Manufakturisternas egna bevarade uppgifter möjliggör en jämförelse med hallrättens bearbetningar av dessa, dvs fabriksberättelserna. I de fall jag gjort kontroller har överensstämmelsen kunnat konstateras vara mycket god.

När nu manufakturisterna haft möjlighet att söka lån ur manufakturfonden eller ansöka om tillverknings-, läro- och exportpremier, då det låg i deras intresse att framställa sig själva i så fördelaktig dager som möjligt, är det troligt, att de till hallrätten uppgivna saluvärdena av deras produktion kan vara för höga. Enligt Nyström²⁶ spelade dock premiepolitiken ingen nämnvärd roll förrän under 1750-talet, medan Heckscher²⁷ anser denna betydelsefull redan 1726/27 och 1738/39.

Det faktum att hallstämplingen var avgiftsbelagd väcker å andra sidan misstanken, att manufakturerna sökt undanhålla viss del av sin tillverkning. Redan den 22.10.1744 fann sig också Kungl Majt föranlåten att utfärda en ny kungörelse "om Manufaktur- och Handtwärkswahrors besiktigande på Hallen, innan de försäljas". Kungl Majt nödgades däri konstatera, att manufakturister saluförde obesiktigade och ostämplade varor, "wilket ländertil försnillande af Kongl Majts inkomst". Förordningar, som måste upprepas, brukar vara ett tecken på dålig efterlevnad. Det förefaller därför inte otänkbart, att de i fabriksberättelserna förekommande värdena skulle kunna vara för låga, i synnerhet före förordningen från 1744 samt före premiepolitikens genombrott.

Om man vid bedömningen av siffrornas källvärde måste balansera mellan verkningarna av premiepolitik och stämpelavgifter, förefaller det motiverat att undersöka, hur många och vilka av instrumentmakarna, som försökt komma i åtnjutande av eller som faktiskt åtnjöt någon form av understöd. Det är därvid frapperande, att det företrädesvis var de

mästare, som hade stora omkostnader, dvs orgelbyggarna (jfr 5.3), som utnyttjade manufakturfonden eller fick premier (jfr 4.2). Dock vågar jag på grundval av dessa spridda uppgifter inte dra någon definitiv slutsats, att premiepolitiken inte skulle ha kunnat påverka värdena uppåt för instrumentmakarna i gemen.

Tabell 2 redovisar en sammanställning av uppgifter i Stockholms hallrätt 1740–1800 med hänsyn till antal och typ av verkstäder, arbetskraft, dvs mästare, gesäller och lärlingar (övrig arbetskraft såsom hustrur och barn, drängar och pigor syns inte i statistiken) samt uppgivet saluvärde av nytillverkningen. En första överblick säger genast, att klaveren samt stråk- och knäppinstrumenten varit klart dominerande. Klaververkstädernas antal föredro en svag ökning fram till ca 1770. Perioden ca 1770–1790 förefaller ha inneburit en hausse för klavertillverkningen. Det högsta antalet, sex samtidigt verksamma verkstäder, uppnåddes åren 1782 och 1783. Efterfrågan på stråk- och knäppinstrument har uppenbarligen drivit fram fler sådana verkstäder något tidigare än som skedde vad beträffar klaveren, vilket skulle kunna stämma med vad vi vet om tidens musikliv. Dock må här observeras, att produktionen från klavermakaren Speckens verkstad (jfr tabell 3a) tillkommer, då denne tillhörde snickarämbetet. Orgelbyggeriernas antal var ringa, vilket starkt kontrasterar mot uppgifterna i tabell 1, som under samma period redovisar 18 givna privilegier, det högsta för en instrumenttyp. Slutsatsen måste bli, att orgelbyggarna i huvudsak haft sin verksamhet förlagd till landsorten, även om deras verkstäder i vissa fall varit placerade i Stockholm.²⁸ Verkstäderna för tillverkning av blåsinstrument och strängar var enligt Stockholms hallrätts fabriksberättelser extremt få. Instrumentmakarverkstädernas totala antal var enligt fabriksberättelserna störst ca 1770–1790. Toppåret var 1776 med tio verkstäder (exkl strängar). 1776 innebar även det högsta antalet arbetare i verkstäderna med summa tjugutvå mästare, gesäller och lärlingar.

För en bedömning av de olika verkstädernas produktion och betydelse är de uppgivna tillverkningsvärdena väsentliga. Eftersom nämligen de inhemska instrumentmakarna enligt vad som hittills kommit fram så gott som uteslutande byggde på beställning, är deras produktion en mätare på efterfrågan och därmed en spegling dels av de enskilda mästarnas skicklighet, dels av det samtida musiklivets konstruktion med hänsyn till klang och besättningstyper. Resonemanget äger giltighet under förutsättning att rådande importförbud varit någorlunda effektivt, vilket torde varit fallet under 1700-talets senare del (ca 1760 – ca 1800).

De svenska manufakturerna under 1700-talet har blivit föremål för undersökningar av bl a Eli F Heckscher.²⁹ Denne redovisar i sitt diagram I (här återgivet i diagram 1b) manufakturernas utveckling för hela dåvarande Sverige (inkl Finland), uttryckt i tillverkningsvärden och arbetarantal. Det är inte utan intresse att undersöka, om de musikaliska instrumentmakarna följde detta allmänna mönster eller om och i vad mån de skilde sig från det. Av skäl som ovan redovisats anser jag uppgifterna i Stockholms hallrätts fabriksberättelser för instrumentmakarnas del användbara vid en jämförelse med Heckschers

²⁸ Härill kan anmärkas, att svenska landsortsskyrkor började förses med orglar i någon större utsträckning först under 1700-talet (jfr Hülphers, Historisk Afhandling... passim).

²⁹ Jfr not 27.

²⁶ P Nyström, Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Sthlm 1955, s 205 f.

²⁷ E F Heckscher, De svenska manufakturerna under 1700-talet. Ekonomisk tidskrift 1937, s 166.

Tabell 2.

Sammanställning av antal verkstäder, arbetskraft och tillverkning ur Stockholms hallräts fabriksberättelser 1740–1800

Tid	Orgel			Klaver			Stråk- och knäppinstr			Blåsinstr			Strängar		
	Antal	Arb	Tillv	Antal	Arb	Tillv	Antal	Arb	Tillv	Antal	Arb	Tillv	Antal	Arb	Tillv
1															
1740–1741	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1.7.1742–1743	–	–	–	–	–	–	2	2	322–	–	–	–	–	–	–
1745	1	5	5 000:–	1	2	137:–	2	3	370:21 $\frac{1}{3}$	–	–	–	–	–	–
1.1.1746–30.6.															
1746	1	5	353:10	1	3	383:–	2	3	277:10	–	–	–	–	–	–
1.7.1746–31.12.															
1747	4			1	2	303:10	1	3	300:–	–	–	–	–	–	–
1749	3			1	3	500:–	2	5	952:21	–	–	–	–	–	–
1751	–	–	–	1	3	800:–	2	2	812:–	–	–	–	–	–	–
1752	–	–	–	1	2	501:10	2	3	479:10	–	–	–	–	–	–
1755	–	–	–	1	3	566:20	1	1	232:–	–	–	–	–	–	–
1756	–	–	–	1	2	928:–	1	1	298:10	–	–	–	–	–	–
1957	–	–	–	2	3	1 266:20	3	5	1 109:20	–	–	–	–	–	–
1758	–	–	–	3	5	1 933:10	2	4	1 166:21	–	–	–	–	–	–
1760	–	–	–	3	5	1 900:–	4	5	2 464:21	–	–	–	–	–	–
1761	–	–	–	2	4	1 599:31	4	6	2 292:–	–	–	–	–	–	–
1762	–	–	–	3	7	1 500:–	3	7	2 305:10 $\frac{2}{3}$	–	–	–	–	–	–
1763	–	–	–	3	6	1 466:21 $\frac{2}{3}$	4	7	2 612:21 $\frac{2}{3}$	–	–	–	–	–	–
1765	–	–	–	2	3	900:–	4	6	1 613:10 $\frac{2}{3}$	1	4	500:–	–	–	–
1766	–	–	–	2	3	900:–	3	4	952:–	1	7	500:–	–	–	–
1767	–	–	–	2	3	833:10	4	6	1 281:–	1	5	500:–	–	–	–
1771	1	2	734:–	5	11	1 966:–	3	6	1 842:–	–	–	–	–	–	–
1772	1	3	1 150:–	4	7	1 600:–	3	6	1 439:–	–	–	–	1	1	1 500:–
1773	3			3	8	1 667:–	4	9	1 840:–	–	–	–	1	1	1 333:–
1774	1	4		3	8	2 000:–	4	8	1 345:–	–	–	–	1	1	1 333:–
1776	1	9	4 000:–	5	12	4 500:–	4	9	2 544:–	–	–	–	1	1	1 167:–
1777	–	–	–	5	11	3 209:–	3	6	1 285:24	–	–	–	1	1	1 204:–
1778	–	–	–	5	12	3 867:24	3	5	1 384:24	–	–	–	1	1	1 200:–
1782	1	3	1 750:–	6	9	4 519:24	2	4	501:–	–	–	–	1	1	600:–
1783	1	3	1 750:–	6	13	5 112:–	2	2	252:–	–	–	–	1	1	480:–
1785	1	2	1 750:–	5	11	5 152:–	2	3	564:–	–	–	–	1	1	396:–
1788	1	4	2 100:–	5	16	4 597:–	2	3	666:–	–	–	–	1	1	402:–
1789	1	3	2 100:–	5	11	5 202:–	2	2	210:–	–	–	–	1	1	402:–
1791	1	3	2 100:–	2	12	4 500:–	3	2	246:–	–	–	–	1	1	402:–
1792	1	3	2 100:–	2	5	2 500:–	2	1	300:–	–	–	–	1	1	330:–
1793	1			2	6	3 270:–	2	2	324:–	–	–	–	1	1	240:–
1794	1			2	5	2 820:–	2	1	324:–	–	–	–	1	1	300:–
1795	–	–	–	1	5	2 800:–	1			–	–	–	1	1	300:–
1796	1			1	5	2 580:–	2	1	168:–	–	–	–	1	1	300:–
1797	1			–	–	–	1			–	–	–	1	1	150:–
1798	–	–	–	–	–	–	2	1	132:–	–	–	–	1	1	150:–
1800	–	–	–	1	1	600:–	2	3	1 200:–	–	–	–	–	–	–

Tillverkningsvärdena anges t o m 1776 i dalsmt, därefter i rdr specie.

Källa: Stockholms hallräts fabriksberättelser 1740 t o m 1800.

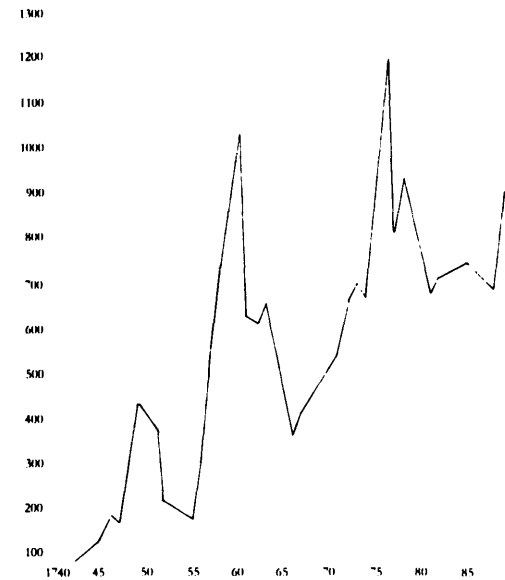


Diagram 1a. Tillverkningsvärden för de musikaliska instrumentmakarna 1740–1790 omräknade efter prisindex. Källa: Stockholms hallräts fabriksberättelser.

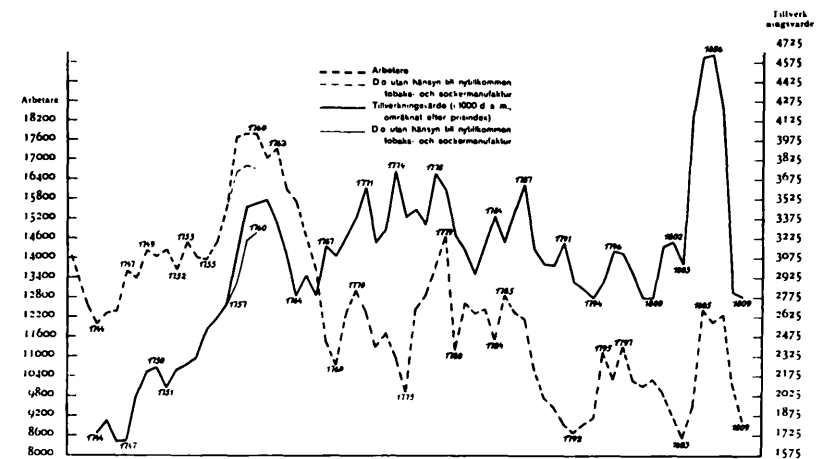


Diagram 1b. E F Heckscher, De svenska manufakturerna under 1700-talet, diagram I.

diagram.³⁰ En jämförelse mellan värdena för instrumentmakarna och manufakturerna i stort visar, att utvecklingen för de förra inte i nämnvärd utsträckning skilt sig från de senare. 1760 uppnår båda kurvorna för tillverkningsvärdena en första större topp, medan de högsta värdena för manufakturerna i allmänhet uppnås 1774, för instrumentmakarna 1776. Även betr antal verkstäder och där arbetande personer innebar året 1776 (jfr ovan) höjdpunkter i utvecklingen för instrumentmakerierna. Konjunkturedgången i början av 1760-talet, vilken Heckscher bl a förbinder med en internationell handelskris, drabbade även instrumentmakarna (jfr avsnitt 3).

³⁰ Vid omräkning till prisindex har jag för att göra de båda kurvorna jämförbara liksom Heckscher använt Åmarks reducerade generalindex (K Åmark, En svensk prishistorisk studie. Ekonomisk tidskrift 1921, s 158) trots att Åmark nu ersatts av I. Jörberg, A history of prices in Sweden 1–2. Lund 1972.

5.3 Orgel

Då svenskt orgelbyggeri under den här aktuella tiden ägnats förhållandevis stor uppmärksamhet av tidigare forskning, främst E. Erics, B. Wester och B. Kyhlberg, så att aktiva verkstäder i huvudsak kartlagts och periodiserats, skall här behandlas en annan aspekt av orgelbyggeriet, vilken närmast hör ihop med dess ekonomiska sida och grenens existensvillkor. Det gäller vad jag vill kalla "monopolstriden", dvs kampen om näringsrättigheter mellan de med exklusiva privilegier försedda och de icke privilegierade orgelbyggarna, vilka sistnämnda med tidens språkbruk måste betraktas som bönhasar.

Man har tidigare i orgelbyggeriforskningen skilt på privilegierade, examinerade och oexaminerade orgelbyggare men inte till fullo insett, att denna uppdelning, som i sig är helt riktig, var resultatet av stridigheter mellan om näringsrättigheter rivaliserande grupper.³¹

De vi känner som skolbildande, J. N. Cahman (med efterföljarna O. Hedlund och D. Strähle), J. Gren & P. Strähle samt J. Wistenius hade samtliga exklusiva privilegier. J. N. Cahmans privilegier övergick 1741 (dock inte genom transport) fyra år efter hans död på hans gesäller Hedlund och D. Strähle. Samtidigt med dessa ansökte Wistenius om och erhöll egna privilegier. I samband därmed sändes från kommerskollegium en skrivelse till överståthållaren i Stockholm och ett cirkulär till samtliga landshövdingar, vari klargjordes, att "främmande och Inhemske som icke hos någondera af ofwannämde orgelbyggare utlärdt, och wederbörlig examen undergådt, förbiudes, att idka denne professionen", vidare att "ingen må understå sig, att dem till hinder och förfång, idka orgelbyggeri Professionen. . . hwarcken med inwenterande och förfärdigande af nya, eller reparerande af gamla orgelwärc, icke heller, att någre församblingarnes föreståndare måge fördrista sig, att häremot med någre andre än förmält är orgelbyggnader eller reparationer att Contrahera och sluta. . .". Till yttermera visso ålades "wederbörande" att "låta sådant å Predikstolarne så wähl i Städerne som på Landet allmänneligen Kundgiöra, samt deröfwer behörig hand hålla". Klarare kunde knappast ett monopolförhållande formuleras. Orsakerna härtill torde inte enbart vara av krasst näringspolitisk natur ("...många af denna professionen i Riket ej kunna hafwa sitt underhåll. . ."; cit 1739) utan även bottna i en önskan att värna om orgelbyggeriets kvalitet: enligt prästeståndet hade orgelverken i kyrkorna "dels ej Kunnat blifwa lagade utan ganska stor omkostnad, dels ofta straxt blifwit ofärdiga sedan de blifwit lagade, i brist af tillförlåtelige Mästare". Kvalitetsfrågan avspeglade sig betecknande nog i justitieborgmästarens i Norrköping Jacob Ekeboms skrivelse till kommerskollegium med anledning av och till förmån för Wistenius' privilegieansökan: "...det honom [Wistenius] måtte lämnas privilegium at obehindrat få bruka och idka sin lärde orgelbyggare Konst, hwarigenom landet kan befrias från Bönhasar och Klåpare, de der många Kyrkor med deras odugelige arbete synbarligen skola Frauderat och bedragit. . .skolandes och H. Biskoppen och Doctoren i sanning kunna intyga at många Kiörkor i Östergjöhland med skada hafwa utgifwit stora penningesummor til Klåpare och oförståndige i orgelbyggare Konsten, så at således wara önskeligt om derpå skaffades bot. . ." Detta av Ekebom påpekade förhållande uppmärksammades ännu ett drygt kvartssekel senare av Hülphers: "Wid denna tid [ca 1740] byggdes eljest små werk i Landsorterna af mindre förfarne män, ofta nog till skada och förlust för Kyrkorne. . . Man finner flere sådane byggnader i SockenKyrkor,

ehuru ej många lända deras mästare til heder, hälst större delen byggt mera på försök och efter eget godtycko, än säkre grunder."

Om således prästeståndet aktivt medverkade till att Hedlund, Strähle och Wistenius 1741 tilldelades exklusiva privilegier såsom en garanti för goda orglar, var det ironiskt nog samma prästestånd, som redan omkring 1750 började arbeta för att bryta dessas monopolställning, vilket även skedde 1752 med justeringar 1757. Orsaken till denna tämligen snabba omsvängning från ståndets sida var "den kända dyrhet, som åtskillige Församlingar här i Riket klagat sig hafwa warit underkastade, då de Privilegierade orgel-Byggarne med orgel-wärks förbättrande eller uppbyggande dem betjent" (cit 1752). Vid riksdagen 1751/52 genomdrev prästeståndet därför i sina allmänna besvär (§ 2), vilka togs av Kungl. Majt den 7.7.1752, att församlingarna fick betjäna sig även av andra än de privilegierade orgelbyggarna.³² När ärendet, som varit på remiss hos kommerskollegium, där Gren & Strähle givits tillfälle att yttra sig, i vanlig ordning behandlades i riksdagens besvärdeputation, godkändes förslaget till resolutionsskrivning med tre röster emot en – endast borgarståndet röstade emot. De argument, som låg till grund för att bryta orgelbyggarnas exklusiva privilegier, var helt styrda av näringspolitiska ställningstaganden (om nämligen exklusiva privilegier skulle anses gälla även utanför städerna) och fullkomligt fjärran ifrån musikaliska, klangligt-instrumenttekniska överväganden. Till belysning härav återges i korthet de fyra ståndens resonemang:

Ridderskapet och adeln: Enigt med bondeståndet (se nedan). Röstade för.

Prästeståndet: Ansåg de privilegierade orgelbyggarna ta oskäligt höga priser. ("Handtwärckare äro giorde för Landets betjening, men icke landet för att rikta dem. Det wore derföre oförsvarligt inskränka kyrkorne, att nödwändigt bruka sådant folk, som låta betala sig dubbelt mer än arbetet är värdt, blott derföre att de lärdt derpå.") Röstade för.

Borgarståndet: Ansåg den av prästerskapet föreslagna förändringen oförenlig med borgerskapets privilegier, i synnerhet som exklusiva privilegier vore av ringa värde om de inte utsträcktes även till landsbygden, "och således dermed den påsyftade nyttan aldrig kunde winnas nemligen perfection i Konsten, så länge Klåpare på landet, hwaräst de mästa Kyrckior finnas, fritt få brukas". Röstade emot.

Bondeståndet: Kyrkorna borde vid orgelbygge fritt få betjäna sig av vem de ville. Då skrän och hantverksgillen i alla andra fall gällde enbart i städerna, "hwarföre skola då Orgelbyggare hafwa den förmånen framför alla andra gerningsmän [hantverkare], att Kunna påtrugas Allmogen". Röstade för.

Det skulle emellertid inte dröja länge, innan verkningarna av de nya bestämmelserna visade sig genom sämre kvalitet på orglarna. Redan 1757 fann sig prästeståndet föranlåtet att ånyo ta upp frågan i sina allmänna besvär. Något tal om att återinföra de exklusiva privilegierna var det dock inte, då denna resolution liksom den tidigare fattats "til förrekommade theraf, at någre få Personer ej måge hädanefter, som tilförene befinnes egenlyttigt wara skedt, sammansätta sig, at behålla under sig thetta näringsätt och sålunda

³¹ Jfr E. Erics, En kort svensk orgelhistoria i ljuset av det nuvarande beståndet. Organum 1963, nr 1, s. 27.

³² Paragrafen lyder i sin helhet: "Kongl. Majt wil i nåder thetill samtycka, at Kyrkorne å landet måge, til theras Orgelwerks antingen förbättrande, eller å nyo uppbyggande, få betjäna sig, utom the eljest privilegierade Orgelbyggare, järnwäl af andre, som kunna äga witnessbörd, at uti samma Handtwärck hafwa erhållit tilförlitelig insigt och färdighet, och til så mycket större säkerhet wilja underställa theras arbete wederbörligt prof och undersökning. Dock at sådant sker med Landshöfdingens i orten, och wederbörande Consistorii wett och minne".

efter behag, til Kyrkornas oskälige kostnad, stegra theas arbeten". I stället infördes såsom en garanti för bättre kvalitet examination för orgelbyggare, vilken uppdrogs åt Vetenskapsakademien, samtidigt som sålunda etablerade orgelbyggare ålades att hålla lärjungar och ingen skulle förvägras examen, när han utlärt.

Emellertid måste någon form av kunskapskontroll även tidigare ha praktiserats. Exempelvis begärde O Hedlund i sin privilegieansökan 1739 att få examinera blivande orgelbyggare på samma sätt som hans företrädare J N Cahman hade gjort. Även tingsnotarien och studiosus mechanicus Gustaf Gabriel Woltersson gavs 1750 egna privilegier under förutsättning att han examinerades med godkänt resultat av överdirektören vid lantmäterikontoret Jacob Faggot (såsom företrädare för Vetenskapsakademien), dåvarande hovkapellmästaren Per Brant samt orgelbyggaren Jonas Gren. Någon liten inblick i hur en sådan examination kunde gå till lämnas oss i en av de många turerna kring Olof Schwans privilegieansökan (1769–1771), då Ferdinand Zellbell tagit med sig Schwan till Storkyrkan och låtit honom "förbättra regeringen samt pipornes proportioner", dvs examinanden fick ställa tillrädda vad examinatören bragt i oreda. Att examinationsuppdraget, när det formellt infördes, lades på Vetenskapsakademien var visserligen helt naturligt, då frågor av musikalisk art före Musikaliska akademiens tillkomst hade hemortsrätt i denna församling, men synes ändå vara nära förbundet med Jacob Faggots personliga intresse och engagemang i instrumenttekniska och akustiska problem. När Faggot inte längre var aktiv, gjorde Vetenskapsakademien upprepade försök att slippa examinationsskyldigheten (1769–1771), vilket emellertid inte beviljades av Kungl Majt. Först två år efter det att Musikaliska akademien bildats, dvs 1773, överfördes examinationsplikten dit. Det gamla systemet med privilegierade orgelbyggare å ena sidan och examinerade å andra sidan kom därigenom att behållas trots att den officiella synen på orgelbyggeriet som näringsgren så småningom ändrades ("...Orgelbyggeri ej är att anse för någon borgerlig handtering, utan till sin beskaffenhet, sådan, att dess idkare böra njuta enahanda frihet som andra konstnärer..."; cit 1787).

1757 års ovan nämnda resolutionstext på prästeståndets allmänna besvär hade udden riktad mot framför allt Gren & Strähle. Det kan därför vara på sin plats att höra även andra parten i "monopolstriden", dvs de privilegierade orgelbyggarna. När Gren & Strähle inför det första hotet 1752 mot deras privilegier gavs tillfälle att yttra sig, framhöll de självfallet, att de "på intet sätt deras belöning och arbetspris stegrat, utan detsamma jemkat efter arbetets rätta godhet och värde samt deras skälige utkomst" men medgav samtidigt, att de "understundom erhållit någon discretion, som kunnat tjena till ersättning för deras på andre ställen lidne skada". De underströk att orgelbyggeriet var en svår konst, som kunskapsmässigt ställde stora krav på sina utövare, varför de med hänsyn till det ansvar de hade gentemot sina kunder ansåg skäligt, att de åtnjöt det skydd, som exklusiva privilegier innebar, även om dessa ytterst givits dem som en garanti för orgelbyggeriets kvalitet och spridning i landet genom dem och deras utlärdas gesäller. Att de privilegierade orgelbyggarnas villkor inte var så fördelaktiga som prästeståndet velat göra gällande framgår med all önskvärd tydlighet av en ansökan från 1761 hos Kungl Majt från Gren & Strähle, vari de begärde ett räntefritt lån på 10 000 rdr kmt årligen i fem års tid. Bakgrunden härtill angav de vara följande sin verkstad med tillhörande gjut- och torkhus vid Garvaregatan på Kungsholmen hade de öppnat med lånta pengar, på vilka de nu hade att betala årliga kraftiga räntor. De hade vidare ett anseeligt kapital bundet i "stora förlager af Tre, Bly, Messing,

Skin, Lim, Jernsmiden med mera, men i synnerhet Trävarcke, som fordra långvarig tårck och luttrande förrän därpå ett godt och waraktigt arbete kan göras". Även vad beträffar arbetskraften var deras situation bekymmersam. De hade i sina privilegier ålagt att antaga svensk ungdom till undervisning, "ehuru desse Lärjungar för underwisningen eij något betala, som likwäl skier uti en del mindre betydande Professioner". Detta förhållande hade varit så mycket kännbarare för dem som "en dehl af desse ynglingar efter 1. a 2. Års förlopp och profår, eij funnits äga nog skickelighet at lära denne wettenskap, en del åter, i brist på tillräckelig utkomst i framtiden, blifwit therifrån afskräckt; Emedlertid hafwa wij måst kläda och föda dem, samt däremot eij kunnat hafwa den ringaste förmögn och nytta". Till ytterligare belysning av de privilegierade orgelbyggarnas situation förtjänar exempelvis nämnas, att Wistenius hade annan borgerlig näring (tröjfabrik samt andel i tobaksspinneri) och att Gren & Strähles efterföljare Carl Wählström gjorde konkurs 1768, alltså endast tre år efter det han övertagit verket.

Resultatet av "monopolstriden" blev alltså, att vi fick en gruppering av å ena sidan privilegierade orgelbyggare, som i regel var långtidsutbildade, och å andra sidan examinerade orgelbyggare, som i regel hade kortare utbildning, ja ibland var självlärda. Om och i så fall i vilken utsträckning dessa senare så att säga tagit brödet ur munnen på de förra och således på lång sikt medverkat till det vacuum, som uppstod ca 1820 efter Schiörlins och Schwans jämte två av den senares mera lovande gesällers död, låter sig svårigen utreda. Uppenbart är dock, att redan somliga av Gren & Strähles gesäller inte vågat satsa på yrket på grund av osäkerhet inför framtiden (jfr ovan). Klart är även, att Musikaliska akademien 1819 fann situationen för orgelbyggeriet så oroande, att den ansåg sig böra uppmärksamma Kungl Majt därpå och föreslå nödvändiga motåtgärder.³³ I varje fall kan man våga påstå, att följderna av "monopolstriden" på kort sikt innebar en kvantitativ men inte alltid kvalitativ breddning av svenskt orgelbyggeri.

5.4 Klaver

Sexton privilegier på klaver³⁴ (klavikord, cembali och hammarklaver) utfärdades under perioden 1720–1800 (jfr tabell 1). Utöver dessa är ytterligare tio verkstäder/mästare kända, antingen genom signeringar i bevarade instrument eller genom uppgifter i annat arkivaliskt källmaterial. Det bör emellertid observeras, att med största sannolikhet samtliga äldre orgelbyggare även ägnat sig åt klaverbygge, dels såsom lämpliga övningsuppgifter för gesäller under utbildning, dels såsom biinkomst under lågsäsong vintertid för orgelbyggeriet. Att orgelbyggare också tillverkade klavikord är inte heller förvånande med hänsyn till att klavikorden tjänade som övningsinstrument för organister. Detta förhållande kan beläggas genom bevarade instrument, utbildande av klaverbyggare eller uppgifter i skriftkällor. Den tidpunkt, då tillverkningen av klaver definitivt lösgjorde sig/skilde sig från orgelbyggeriet,

³³ Akademien kände endast till fyra orgelbyggare (Hammar Dahl, då över 80 år och icke aktiv, Strand i Stockholm, privilegierad endast för små verk och spelur, samt två i landsorten, av vilka den ene var känd för mindre och obetydliga verk och den andre var nära "pensionsåldern").

³⁴ Observeras bör, att termen klaver under framför allt 1700-talet har använts i tre olika bemärkelser: dels såsom samlingsbeteckning för cembalo, klavikord och hammarklaver (klaverinstrument), dels såsom specifik beteckning för klavikord samt från tidigt 1800-tal även för hammarklaver, dels såsom beteckning för klaviatur eller manual.

Tabell 3. Belagda verkstäder/mästare.

3 a) Klaver.

Ort/område	Tid	Namn	Ev annan yrkesbeteckning/ binäring
Stockholm	1726–1732	Johan Petri Roos	snickare, orgelbyggare
	c 1720–1740-t	Erich Månsson German	
	c 1735–1759	Philip Jacob Specken	
	? –1748	Jonas Londée	
	1742–1763	Lars Kinström	hovkapellist
	1756– ?	Anton Perichon	organist
			hovkapellmästare; ansökte 1763 om tillstånd att hålla biljard
	1756–1771	Johan Broman	vägrades 1791/92 att få till- verka "Sigter af Flor, Tagel, Hår och Mässing"
	1756–1789 ?	Gottlieb Rosenau (1756– 1759 i kompanjonskap med Specken, därefter självst)	
	1770–1800	Anders Rangström	
	1771–1808	Pehr Lundborg	djurkonservator
	1771–1783	Christina Kinström genom Matthias Lundbom (forts på L Kinströms verkstad)	
			organist
	1774–1813	Pehr Lindholm	organist
	1779–1781	Johan Öberg d y	
	1780–1807	Mathias Petter Kraft	
	1796–1828	Georg Christoffer Rackwitz	
	1800– ?	Eric Grönbom	
	1800–1816	Henric Johan Söderström (1800–1810? i kompanjonskap med Lindholm, därefter själv- ständig)	
Gästrikland	c 1730–1746	Daniel Strähle	orgelbyggare
Västerås	c 1740–1757	Eric Löfberg	organist
Ronneby	c 1746–1760	Olof Broman	snickare
Kristianstad	1747–1764	Gustaf Gabriel Wolterson	tingsnotarie, studiosus me- chanicus, orgelbyggare
Karlstad	1749–1773	Petter Forsman	snickare
Göteborg	1754– ?	Johan Nyman	snickare
Linköping	1756–1777	Jonas Wistenius	orgelbyggare, tröjfabrikör, tobakspinnare
Åbo	1764– ?	Carl Petter Lenning	director musices
	1794– ?	Carl Thorenberg	orgelbyggare
Summa 26, varav 17 i Stockholm			

Namn inom parentes anger i hela tabell 3 fortsättning på avliden mästars verkstad genom dennes änka utan verkgesäll och räknas inte i siffersammanställningen.

kan enligt vad jag hittills funnit endast anges ungefärligen till gustaviansk tid: Anders Rangström förefaller vara den siste inhemske klavermakare, som fått sin utbildning hos en orgelbyggare (Wählström); Rackwitz, som var utbildad hos orgelbyggare en generation senare, var invandrad, medan Schwan förefaller vara en av de första orgelbyggarna, som inte haft klaverbyggeri som bisyssla. Det säger sig självt, att denna orgelbyggarnas klavertillverkning är svår att få grepp om, då den sällan redovisades i skriftkällorna och bevarade, signerade instrument är få (German, D Strähle). Ävenledes besvärlig att kartlägga är den tillverkning av i synnerhet klavikord, som inte förefaller ha varit ovanlig när det gäller landsortssnickare och troligen även organister (jfr tabell 3a), och om vilken ett flertal bevarade, osignerade, mindre elegant utförda instrument vittnar.

Det svenska klaverbygget (klavikord och cembalo) tycks till ca 1750 ha varit föga självständigt och beroende av utländska, framför allt nordtyska förebilder. Detta borde inte vara ägnat att förvåna med hänsyn till att Sverige haft besittningar i Balticum och Tyskland, att klaverbygget var nära knutet till orgelbyggeriet och att bl a de ledande orgelbyggarna antingen varit invandrade nordtyskar (familjen Cahman) eller fått sin utbildning på nordtyskt område (German hos Schnitger, Wistenius i Königsberg m fl orter). Av de som enbart klavermakare verksamma instrumentmakarna av betydelse var två invandrade från tyskt område (Specken från Dresden, gesäll hos Silbermann, Rosenau från Königsberg). Påverkan torde också ha skett genom att instrument importerades (jfr 4.2), i synnerhet från Hamburg (Hass, Fleischer). Ett vittnesbörd om detta beroende lämnar Vetenskapsakademien genom Jacob Faggot vid Johan Bromans privilegieansökan 1756. Akademien sade sig ha försökt höja instrumentmakeriets kvalitet, dels genom uppsatser i sina handlingar, dels genom muntlig undervisning i synnerhet "uti Clavierers och Cymbalers inrättning, som här till nog antal, och ofta med mycken pråktighet, förfärdigas, ehuru de alla blifwa behäftade med de fel och ofullkomligheter, som de utländska instrumenterna widhånga, hwilka af våra instrument-makare allenast af Copieras och eftergöras. . . men det har varit förgäfwes att kunna uträtta något derwid, så länge ingen af berörde Instrumentmakare ärnar blifwa annat, än en blott Copist". Broman sades "lärdt och förfärdigat slika instrumenter på wanligt sätt, och af okunnighet om något bättre, äfwen tänkt att hålla sig wid gamla wanan, intill dess han för några månader sedan blef underwisad om de reglor, som wettenskaperne gifwa, till en fullkomlig slika instrumenters sammansättning: hwarefter han genast tog sig före att förfärdiga en Cymbal, och ärnar innan Kort, att, efter samma grunder, bygga ett Claver, hwilka blifwa rätta originaler, som hwarken här i riket eller utomlands äro gjorde". Det är mycket frestande att förbinda denna passus angående den av Broman enligt Vetenskapsakademiens anvisningar byggda cembalo, som var konstruerad efter förut varken i Sverige eller utlandet tillämpade principer, med den cembalo av ovanlig längd (3,60 m), signerad Johan Broman 1756 (Nordiska museet inv nr 83.118, nu dep i Musikhistoriska museet), vilken till sin byggnad är unik i världen. Emellertid förefaller dessa Vetenskapsakademiens bemödanden inte ha blivit mer än ett parentetiskt experiment i svenskt klaverbygge i stort. Broman höll inte vad han så vackert lovade i början av sin verksamhet, eftersom Zellbell 1770 fann anledning att konstatera, att denne inte kunde "komma till någon högd³⁵ uti thon". Nyckelfiguren, som under 1760- och 1770-talen kom att direkt eller indirekt utbilda de under gustaviansk tid verksamma klavermakarna

³⁵ Jfr not 22.

av betydelse för utvecklandet av "det svenska klavikordet" (Lundborg, Lindholm, Kraft), blev i stället Gottlieb Rosenau, som via Specken förvaldade en Silbermanntradition.

Den broman-rosenauska tiden (1756–ca 1770) kan karakteriseras som en övergångsperiod för speciellt klavikordbygget från ett beroende dels av orgelbyggeriet, dels av utländska förebilder, till utbildande av en självständig, inhemsk produkt: "det svenska klavikordet". Det finns starka skäl att tro, att det 1756 införda importförbudet för musikinstrument (jfr 4.2) bidragit till denna utveckling, genom att avskära de svenska klavermakarna från kontakt med övrigt europeiskt bygge.

Det har sitt intresse att konstatera, att cembal d'amour byggts i Sverige utom av Specken, som regelbundet omtalas i litteraturen om detta instrument, även av Rosenau och Kinström, och att det beskrivits av Brelín.

Om således klavikordbygget låter sig indela i tre perioder (1. det äldsta fram till ca 1750, 2. övergångsperioden ca 1750–ca 1770, 3. "det svenska klavikordet" ca 1770–ca 1830), kan en motsvarande periodisering inte göras för det inhemska cembalobyggets del. Endast ett ytterst litet antal cembali från svenska verkstäder har nämligen bevarats till vår tid: summa tre signerade instrument,³⁶ varav ett (Broman 1756) är byggt efter andra normer än de som vanligen kom till användning (jfr ovan). Privilegier på cembalobygge gavs dock merparten av klaververkstäderna t o m 1770-talet (Roos, Specken, Kinström, Rosenau, Broman, Rangström, Lindholm, Lundborg, Woltersen, Nyman; därutöver Öberg d y samt Nils Brelín). Man kan därför spekulera i om denna obalans mellan cembali och klavikord vad beträffar kända bevarade instrument (3 resp ca 120) avspeglar ett faktiskt förhållande, så att cembali verkligen byggts i betydligt mindre omfattning än klavikord, eller om denna obalans är skenbar, och vilka orsakerna till detta i sådant fall är. En tänkbar förklaring är som nyss antytts en mindre efterfrågan på cembali än på klavikord, något som motsägs av att ett inte obetydligt antal cembali, varav åtskilliga från ovannämnda verkstäder, att döma av samtida annonser i tidningar var i omlopp på marknaden. En annan och troligare förklaring är – trots ett påtagligt intresse för cembalomekanik och -klang från i synnerhet Vetenskapsakademien – sämre utförande och teknisk kvalitet, något som styrks av samtida uttalanden bl a om den högproduktive Kinström, av vilken endast två instrument har bevarats (ett klavikord samt ett instrument i flygelform nu med hammarmekanik). Med hänsyn till att privilegier på cembalobygge regelbundet givits och att cembali ofta förekommer i samtida annonsmaterial anser jag, att dessa instrument byggts i betydligt större utsträckning än tidigare forskning velat tro på grundval av det ringa antalet bevarade instrument, men att merparten av dem gått förlorade på grund av dålig kvalitet, över vilken redan samtiden klagade.^{36a}

Den inhemska tillverkningen av det tredje av de besträngade tangentinstrumenten, hammarklaveret, förefaller ha kommit igång sent under århundradet: med utgångspunkt från nu kända fakta synes Lindholm ha varit den förste, som drivit en tillverkning i regelbunden och större utsträckning, följd av Kraft och troligen även Lundborg; möjligen har även Kinström, som hade näsa för nyheter och sinne för visst experimenterande, försökt sig

på hammarmekanik. Instrumenten har dock med stöd av importförbudets undantagsklausul börjat importeras ungefär en generation tidigare än Lindholm: 1756 möter för första gången termen "Forte Piano" och den förekommer därefter regelbundet i samtida tidningsannonser.

Ytterligare ett klaverinstrument, pantalon eller pantaleon, figurerar i annonsmaterial mellan åren 1758 och 1782. I de fall pantaleon inte har sin normala betydelse av hackbräde utan betecknar ett klaverinstrument brukar det vara fråga om ett tidigt hammarklaver med översläande mekanik. Emellertid synes termen pantaleon såsom klaverinstrument ha haft en annan betydelse i Sverige än den vanligen hade på kontinenten. Med anledning av ett importärende rörande "Pantalongs Modeller" (1762) möter definitionen "Pantalongs, som äro perpendiculairt stående Clavesiner". Ännu J L Höijer säger i sitt Musik-lexikon från 1864 under uppslagsordet pantalon: "Med Pantalon förstods för längre tid tillbaka sådana clavérinstrumenter, hvilkas hammare anslogo strängarna ofvan ifrån, eller *sådana, hvilkas flygelformiga kroppar voro upprättstående*". Möter på svensk botten termen pantal(e)on och denna tydligt avser ett klaverinstrument, kan det således vara fråga om ett upprättstående instrument (cembalo). Sådana har i Sverige byggts av åtminstone Brelín och Kinström.

5.5 Stråk- och knäppinstrument

Enligt tabell 1 gavs under perioden 1720–1800 17 privilegier på tillverkning av stråk- och knäppinstrument. Utöver dessa är ytterligare 14 verkstäder/mästare kända, alltså sammanlagt 31, varav över hälften, 18 stycken, var verksamma i Stockholm. Endast orgelbyggarnas antal, om man medräknar alla oexaminerade, torde ha varit större än fiolmakarnas, vilket säger något om stråk- och knäppinstrumentens popularitet och åtgång under perioden i fråga. Hovkapelletts behov av instrumentvårdare och tillverkare av nya instrument (jfr avsnitt 3, citat av Roman 1737) kan inte ensamt förklara det myckna fiolbyggandet, utan detta måste dessutom kopplas till amatörmusicerandet och dess besättningstyper (jfr Walin, Beiträge s 185 f), vilka tydligt speglar en förkärlek för violiner och celli samt halscitrar och under gustaviansk tid svenska lutor.

Klarare än för någon annan grupp av instrumentmakarna, likaledes med undantag för orgelbyggarna, kan fiolbyggarna följas ned till mitten av 1600-talet (jfr avsnitt 3) med en för Stockholmsverkstäderna sannolikt obruten tradition från 1600-talets slut (trolig förbindelse Berg-Elg, säker förbindelse Elg-Arling-Hellstedt d ä-Hellstedt d y), även om nya impulser gavs utifrån (Weideman-Beckman-Öberg d ä-Öberg d y-Jerner-Wickström). Detta "nya blod" tillfördes fiolmakeriet i slutet av 1730-talet, och berörda instrumentmakares produktion, framför allt Beckmans, kom att uppfylla det tomrum, som uppstod mellan Arlings död (januari 1737) och Hellstedts d ä privilegier (1742). Beckman och Hellstedt d ä var de ledande mästarna i Stockholm fram till ca 1760, då Öberg d ä hunnit etablera sig som självständig. Från 1780 och perioden ut dominerade namnen Kraft, Wickström och Jerner.

Det är emellertid uppenbart, att utöver de privilegierade stråk- och knäppinstrumentmakarna åtskilliga andra knäpat med bygge av i synnerhet fioler (soldater, allmogebbyggare, musiker). Omfattningen av detta bygge är av lätt insedda skäl näst intill omöjlig att få klarhet i. Orsakerna till detta "bönhasbygge" torde vara dubbla ekonomiska: dels utgjorde det en biinkomst för ovan antydda grupper, dels tillhandahöll det billiga instrument för fattigt folk. Även somliga av de privilegierade fiolmakarna synes medvetet ha tillverkat

³⁶ Specken 1737 (Nordiska museet, Stockholm, inv nr 42.892), Broman 1756, Rosenau 1786 (Coll Claudius 329, Köpenhamn). En undersökning av i svenska museer bevarade osignerade cembali från här aktuell tid skulle dock sannolikt kunna bestämma flera cembali såsom svensksbyggda.

^{36a} Jfr anmärkningen ovan i not 36.

olika kvaliteter, då deras fioler inte sällan spaltas i "sämre" och "bättre". Andra åter förefaller övervägande ha haft sin kundkrets bland mera bemedlat folk. En antydning om detta förhållande ges vid behandlingen av Nyströms privilegieansökan, mot vilken Beckman och Hellstedt d ä anförde klagomål, som avvisades med hänvisning till att "wid deras wärkstäder egentligen förfärdigas Instrumenter af dyrare wärde, hwarmed de mindre förmögne icke woro betjente...".

Tabell 3 b). Stråk- och knäppinstrument.

Ort	Tid	Namn	Ev annan yrkesbeteckning/ binäring
Stockholm	c 1710–1732 1734–1737	Jonas Elg	reducerad gardeskarl
		Olof Arling (forts på Elgs verkstad)	
	1736–1741	Johan Friedrich Weideman	dansmästare
	1741–1763	Sven Beckman	
	1742–1772	Petter Hellstedt (forts på Arlings verkstad)	
	c 1750–1784	Elias Carlander	hovkapellist kryddkrämare timmerman; tillverkade barnfioler
	1757–1760	Carl Magnus Nyström	
	1757–1776	Petter Lennström	
	(1776–1794	Anna Lennström)	organist
	1758–1779	Johan Öberg d ä	
	1762–eft 1770	Anders Fröberg	
	1772–1778 ?	Eric Sandberg	
	(1772–1774	Brita Christina Hellstedt genom sonen Petter Alexander)	
	1774– ?	Petter Alexander Hellstedt	
	1779–1781	Johan Öberg d y	
	1780–1807	Mathias Petter Kraft	
	1780–1821	Daniel Wickström	
	1791–1820	Johan Jerner	
	1794?– ?	Petter Lindström	
	1794– ?	Johan Lennström (forts på P Lennströms verkstad)	krögare, vägrades 1802 bur- skap å glasmästarhantverket
Ängelholm	c 1720–1765	Johannes Georg Mohte	
	1748–1773	Jörgen Mohte	
	1751–1772	Johannes Hellman	
	1778–c 1803	Önnert Jörgen Mohte	
Kattarp	1730-talet	Arvid Rönnegren	musiker
Linköping	1760-talet	Olof Lundstedt	
Örkelljunga	1760-talet	Hans Severin Nyberg	
Göteborg	1769–1802	Johan Broberg	
Gävle	slutet 1700-t	E Brenner	
Strängnäs	1770-talet	Nils Lindström	
	1790-talet	Anders Svanström	
Hulta, Nyeds socken (Smål)	1780-talet	Bengt Nilsson	
Lund	1792– ?	Hans Westerdahl	
Summa 31, varav 18 i Stockholm			

Det torde vara ställt utom allt tvivel, att denna grupp instrumentmakare varit de mest produktiva, både på grund av tillverkarnas antal, tillverkningens mångfald och dennas storlek.

5.6 Blåsinstrument

Trots att endast två privilegier samt ett tillstånd utan särskilda privilegier utfärdats på blåsinstrumenttillverkning (jfr tabell 1) förefaller det angeläget att dröja något på denna punkt för att nyansera och komplettera den tidigare forskningen på området. Den allmänna meningen har varit, att inhemsk blåsinstrumenttillverkning inte förekommit alls eller varit högst obetydlig. Denna uppfattning har grundats dels på den så gott som totala frånvaron av bevarade instrument, dels på strödda uppgifter i arkivaliskt källmaterial, bl a ett uttalande av Musikaliska akademien i skrivelse till kommerskollegiet av den 11.2.1797 med anledning av instrumentmakaren Johan Carlströms ansökan om understöd för två lärningar, i vilken det heter: "De [blåsinstrumenten] hafwa hittills måst och måste ännu Utifrån förskaffas, särdeles från Dresden, där Trä-Instrumenter, samt från Wien och Nürnberg, hwarest Mäs-sings-Instrumenter till största fullkomlighet göras...".

Dock finns otvetydiga bevis för att en betydligt större inhemsk tillverkning ägt rum, än man hittills ansett. För denna stod, vilket ytterligare kommer att behandlas i det följande, konstsvare och mässingsslagare/metallarbetare. Det avgörande vid privilegiegivningen var emellertid *framställningssättet och inte produkternas art*. Man erhöi med andra ord privilegier på svarvning, inte på knappar, knivar, blåsinstrument osv respektive på mässingsslageri, inte på kastruller, valthorn osv (jfr sammanställningen i tabell 3 c av belagda verkstäder/mästare). Det behövdes därför inga särskilda privilegier för blåsinstrument, varför svarvarnas och mässingsslagarnas/metallarbetarnas tillverkning därav inte har avsatt några regelbundna spår i form av skrivelser inom tidens förvaltningsapparat. En intressant antydning om detta förhållande utgör konstsvarens i Norrköping Jacob Schmaltz' ansökan 1742 hos kommerskollegium att utom solfjädrrar, kammar, knivar och snusdosor få tillverka blåsinstrument. I kollegiets avslag på denna ansökan heter det bl a "...och hwar på således ej något privilegium honom Schmaltz kan meddelas; äfvensom beträffande Blåsinstrumenterna, de-samma af wisse Swarfware här [Stockholm] och i andra Städer uti Riket göras, utan att någon begärt eller derå erhållit någon Speciale resolution...". Yttrandet låter ana, att det funnits verkstäder, om vilkas existens vi fortfarande är okunniga. Ingen blåsinstrument-verkstad är t ex känd i Stockholm ca år 1740 (jfr tabell 3 c).

Det är uppenbart, att konstsvare bland mycket annat stod för tillverkningen av träblåsinstrument. Belägg för detta finner vi från sent 1600-tal till tidigt 1800-tal. Som exempel skall anföras några yttranden av allmän karaktär fälda vid behandlingen av Johan Carlströms ovan nämnda ansökan om understöd för två lärningar. Svarvaräldermannen i Stockholm förklarade därvid, att "enär beställningar göras, ämbetet betjenar allmänheten med tillwärdning af enahanda slags blåsinstrumenter [oboer, klarinetter och fagotter], som af Carlström förfärdigas". Ärendet remitterades även till Musikaliska akademien, som hade att yttra sig, om Carlströms instrument ägde "i godhet företräde för dem, som af Swarfware Ämbetene i Riket vanligen åstadkommas".

Om konstsvare gjorde träblåsinstrument, stod mässingsslagarna/metallarbetarna för tillverkning av bleckblåsinstrument. Belägg för detta finns ännu så sent som under det

Tabell 3 c). Blåsinstrument.

Ort	Tid	Namn	Ev annan yrkesbeteckning/ binäring
Skultuna bruk	1718–1800	–	
Uppsala	c 1730	Ratzski	konstsvare
Norrköping	1742	Jacob Schmaltz	konstsvare
Arboga	1745– ?	Carl Ad Ek	svarare
Stockholm	c 1757–1768	Caspar Christian Lindenberg	metallarbetare
	(1768–1770	Christina Lindenberg)	
	1796–c 1799	Johan Carlström	svarare
	1797	Mörling	svarare
	1798– ?	Carl Fredrik Fredenheim, hos vilken arbetade	överintendent
	1799	Eric Samuel Lundholm	svarare, lärt i St Petersburg
Linköping	1758– ?	Mauritz Thåström	mässingsslagare
Karlskrona	slutet 1700-t	Carlsson	svarare
Summa 11, varav 5 i Stockholm			

tidiga 1800-talet. 1814 ansökte mässingsslagaren Petter Bohman om privilegium exclusivum på 15 år att få tillverka valthorn och basuner. Vid den vanliga behandlingen av dylika ärenden hördes Stockholms mässingsslagarämbete, som i sin svarsskrivelse visserligen erkände kvaliteten på hans instrument, "Men, at Mäster Boman vill berömma sig af, at ej sådane Walthorn äro af Svensk Hand förut tilwärdade och ännu kunna tilwärdas enär så påfordras, däruti röjer han sin okunnighet; Ty uti Linköping war en af våra Mästare wid Namn Thåström som förfärdigade *alla* sorter BlåsInstrumenter, och är ännu i Carlskrona en däri skickelig af våra Ledamöter wid Namn Carlsson. Embetet anhåller för öfrigt at hos hwilken af dess Ledamöter sådane Instrumenter beställas eller fordras, de alla måtte obehindrade få tilwerka dem". Dock förefaller tillverkningen av bleckblåsinstrument att ha bedrivits i mindre skala än träblåsinstrumenttillverkningen; de troliga orsakerna till detta kommer att ytterligare beröras nedan. En antydning därom ger "Kongl Puk- och Trompetmakaren" Caspar Christian Lindbergs 1757 hos kommerskollegium gjorda ansökan om privilegier på guld- och silverarbeten. Vid behandlingen heter det bl a: "...i nåder tillåta bemålte Lindenberg, som wist nöjaktige prof af dess skickelighet wid Pukors och Trompeters förfärdigande af Silfwer, och skall wara den enda här i Riket, hwilken en sådan Konst innehafwer...".

Om det således å ena sidan får anses fastslaget, att blåsinstrument tillverkats inom Sverige, inställer sig å andra sidan frågan, varför så gott som inga instrument bevarats från perioden ifråga. Studerar man samtida skrivelser rörande blåsinstrument, finner man emellertid relativt snart, att det stora, ständigt återkommande problemet inte så mycket var bristen på blåsinstrument som bristen på *goda* blåsinstrument, dvs att de inhemska producerade var av betydligt sämre kvalitet, ja rentav oacceptabla för professionella musiker, än dem man efter särskilt tillstånd kunde importera. Några axplock:

"Som Eder Kongl Maj^{ts} Musicaliska Academie i anledning af dess inrättning bör draga behörig försorg om Musicaliska Instrumenters förfärdigande och approbering; *men tilverkningen af åtskillige slags Instrumenter inom Riket icke hunnit til den fullkomlighet, at Akademien trott sig kunna dem godkänna*; Så har Akademien måst wara omtänkt på deras införskrifwande utifrån för dess räkning, warandes til en början *twenne waldthorn* nu werkeligen ankomne..." (1773).

"...de wid Profwen med Carlströms instrumenter tillkallade Musici af Hans Maj^{ts} Konungens Orchestre, intygat det *inga af Swarfware härstädes förfärdigade instrumenter* wid samma Orchestre äro kända, *hwilka uti en wäl beställd Musique skulle kunna brukas...*" (1797).

"Kongl Collegium, som...ansett nödigt, att af Kgl Musicaliska Akademien erhålla uplysning, huruvida *duglige blåsinstrumenter af inhemske tillverkning kunna wara att tillgå*, inhämtade härvid af Academiens i frågan härom afgifne yttrande, att för kort tid sedan, då *ännu inga rätt goda och påliteliga BlåsInstrumenter af något slag* kunde inom Riket förfärdigas, Kgl Akademien visserligen hade varit nödsakad årkänna införskrifning deraf såsom oundwikelig..." (1798).

"...så vidt till [Academiens] kunskap kommit, har, förr än det af Bohman nu verkställda försök, icke lyckats någon inhemske Manufacturist att förfärdiga ofvannämnda slags Musikaliska Instrumenter [valthorn och basuner], aldraminst de först nämnda eller Valdthorn, *till den godhet, som Musikens i senare tid vunna fullkomligare skick kräfwet*; Hvarföre behofvet deraf, så väl för Orchester- som Regements-Musik, gjort nödvändigt att dem Utrikes ifrån införskrifva" (1814).

Läser man Musikaliska akademiens ovan citerade uttalande om det inhemska blåsinstrumentmakeriet, på vilket tidigare forskning byggt sin negativa bild, finner man ingenting, som behöver motsäga den här framförda teorin om dålig kvalitet på svenskbyggda blåsinstrument. "InstrumentMakeriet här i Riket har under senaste förflutne 20. år, *redan uppnått en märkelig fullkomlighet* i anseende till SträngInstrumenter, ... hwilka af Utlänningen förskrifwas och med begärlighet emottagas. *Med BlåsInstrumenter är däremot ett annat förhållande...*".

Orsakerna till instrumentens dåliga kvalitet hänger i sin tur ihop med hantverksskickligheten. Det säger sig självt, att *allmänna* hantverkare, typ svarvare och mässingsslagare, inte kunde nå en förstklassig kvalitet på samtliga sina produkter, i synnerhet som blåsinstrumentmakeriet ansågs vara "en af de mera grannliga Slöjder, och utom sjelfwa Handarbetet fordrar någon kännedom i Musicaliske Wetenskapen, i anseende til särskildte toner och dimensioner å instrumenterne". När det gäller mässingsblåsinstrumenten må man ytterligare hålla i minnet den genomgående låga standarden vid den finare metallförädlingen i allmänhet samt förfaringssättet vid försäljning av trumpet till kronan för regementenas behov, då beställningarna av dessa instrument utauktionerades till den leverantör, som lämnade det lägsta priset, varigenom konkurrensen utifrån blev hård. Sambandet kvalitet-hantverksskicklighet underströks kraftigt av Musikaliska akademien i remissvar (1805) till kommerskollegiet rörande den inhemska blåsinstrumenttillverkningen, där det bl a heter: "...och som Akademien äfwen ansett det kunna antagas såsom säkert, at en Instrumentmakare, som icke hos Mästare lärt rätta grunderne och arbets mekaniquen wid nämde Instrumenters förfärdigande, utan arbetar med den bristfälliga eller inskränkta kunskap, som ett eller annat erhållit Modell wid handen gifwer, icke är i tilstånd at göra sine Instrumenter allmänt antaglige och de utländske umbärlige, om icke, til äfwentyrs, efter många misslyckade och förnyade försök". Framställningen av trä- respektive mässingsblåsinstrument ansågs vidare "såsom 20^{de} skiljaktige tillverkningar, hwilka hwardera fordra sin egen Mästare". Grundproblemet synes ha varit detsamma ännu halvtannat decennium senare (1821), då samma akademi i skrivelse till Kungl Majt angående den inhemska tillverkningen av träblåsinstrument på ett utomordentligt värdefullt sätt belyste sambandet mellan kvalitet och hantverksskicklighet. Skrivelsen återges därför in extenso:

Stormäktigste Allernådigste Konung!

Uti nådig skrifvelse af den 11^{te} nästledne Julii, har Eders Kongl Maj^{ts} behagat infordra Dess Musicaliska Akademies underdåniga Utlåtande, till hvad beskaffenhet och godhet musicaliska Blås-Instrumenter af träd för det närvarande inom Riket förfärdigas, i jemnförelse till dem, som ifrån Utrikes Orter införskrifvas. Och till åtlydnad af denne Eders Kongl Maj^{ts} befallning får Akademien nu rörande detta ämne följande i underdånighet andraga.

Akademien veterligt, finnas för det närvarande endast Tvänne Svarfvare, Nymann och Almquist här i Hufvudstaden, samt i Wästerås en Svarfvare vid namn Söderberg, och i Carlsrona Messings-Instrumentmakaren Carlson, hvilka förfärdiga Fleuter och Clarinetter, hvarutöfver de Tvänne förstnämde gjort försök, den förre med Fagotter och den sednare med Bassett-horn. En Svensk Instrumentmakare, vid namn Bodell, skall äfven för kort tid sedan vara hit anländ från Petersburg, men då han ej ännu förtett något af honom färdiggjort dylikt Instrument, kan Akademien öfver hans skicklighet ej något omdöme fälla.

Hvad de förutnämde fyra Personer beträffar, hafva de hvar för sig förfärdigat flera försvarliga Instrumenter, i synnerhet Fleuter och Clarinetter, dem de gjort efter utländske modeller; Men ehuru detta i allmänhet bevisar, att Svenske Arbetare ganska väl och snart nog kunna uppnå en hög grad af konstfärdighet äfven i detta Yrke, och, särskildt för de Personer som här i landet befatta sig dermed, vitnar om en berömvärd flit och omtänka, att söka upphinna de bättre Utländske Blås-Instrumenter i godhet, så har likväl erfarenheten bestyrkt att, fastän detta bemödande stundom lyckats, dock häraf intet tillfredsställande resultat i stort kunnat dragas: Ty, utom det att ibland ett större antal Svenska Instrumenter, blott några få befunnits goda, då de varit alldeles nya, har oftast händt, att äfven dessa efter någon tids nyttjande försämrats, förmodeligen af den orsaken, att trädet vid tillverkningen icke varit tillräckeligen torrt, i hvilket fall följden gemenligen blifver att genom den fuktighet som under blåsningen intränger uti Instrumentet, det antingen spricker, eller ock, som man säger, kastar sig, då Tonerne blifva falska.

Under sådana omständigheter har man således hittills, för att kunna få Blås-Instrumenter som förena varaktighet med Renhet uti intonationen, varit nödsakad att, både för Orkestrarnes och Regementenes behof, införskrifva dem från Utrikes Orter, i synnerhet från Dresden, oaktadt denne utväg varit åtföljd med mera både tidsutdrägt och kostnad, än om Instrumenterne kunnat åstadkommas och erhållas till lika godhet inom Riket.

Detta förhållande härleder sig förnämligast från följande omständigheter.

Konsten att förfärdiga goda och rena Blås-Instrumenter förutsätter hos Konstnären, utom godt handlag, äfven ett flitigt studium af dimensionerne och ett godt musikaliskt öra för stämningen; Dessutom fordras härtill goda verktyg, i synnerhet noggrannt afmätta Borrar, på hvilken omständighet utländske Instrumentmakare lägga så mycken vikt, att de bevara den som en hemlighet. Men härstädes drifves denna Konst, så vidt den sträcker sig till Träd-Instrumenter, och då man undantager ofvannämde Carlson i Carlsrona, som nu mera lärare hafva upphört att med sådana förfärdigande sig befatta, ännu endast af Svarfvare, hvilka ehuru utmärkt skicklige i deras handverk, likväl aldrig fått lära det egentliga Instrumentmakeriet, eller förskaffat sig de dertill hörande theoretiske kunskaper, utan drifva detta yrke endast i sammanhang med Svarfvarehandverket och såsom en gren deraf, hvarföre ock deras Arbeten i denne väg blott äro att anse som mer eller mindre lyckade efterhärmaningar af Utländske Modeller, ej som Produkter af en grundeligen inlärd Konst: Och då nu härtill kommer, det Trädverket bör ligga flera år för att torka, innan det förarbetas, en anstalt som af våra Svarfvare merendels uraktlåtes, vare sig antingen af brist på nödigt förlag eller på tidig omtänka, så anser Akademien i underdånighet af förenämde förenade omständigheter vara upplyst, hvarföre desse Handverkare, med all den fallenhet och mekaniska färdighet de i öfrigt äga, likväl ej kunna förfärdiga Instrumenter, som äro jemngoda med dem från de bättre utländske Fabriker.

Akademien framhärdat med djupaste vördnad, trohet och nit, Stormäktigste Allernådigste Konung! Eders Kongl Maj^{ts}

På Musicaliska Akademiens vägnar
underdånigste tropliktigste
tjenare och undersäte
A F Skjöldebrand
Kgl Akad^{ns} n v Praeses

Akademien har här i sin nu citerade skrivelse satt fingret på den ömma punkten och tydligt pekat på en av orsakerna till den låga standarden på hantverkare och produkter: *frånvaron av på enbart blåsinstrument specialiserade verkstäder, av i blåsinstrumentmakeri speciellt utbildade mästare*. Fram till 1790-talet fanns, såvitt jag hittills har kunnat utröna, inte en enda verkstad, som uteslutande tillverkade blåsinstrument, inte ens kungl puk- och trumpetmakaren Caspar Christian Lindenberg. Om denne rapporterade nämligen direktören över den finare järn-, stål- och metallförädlingen Samuel Schröderstierna: "Då han ej är sysselsatt med Pukor och Trumpeter gör han försilfradt arbete, såsom Liusstakar, Handfat osv". Från och med 1790-talet märks tendenser till specialisering (Carlström, Fredenheim, Lundholm under 1790-talet; Frösselius (Borgå) under 1800-talets allra första år; Bohman omkring 1815). Först ca 1820 kom de första instrumentmakerverkstäderna, som uttryckligen var specialiserade på blåsinstrumenttillverkning (Johan Hägerström 1818, Anders Ulric Bodell 1819).

Från och med 1790-talet förefaller problemet att skaffa fullgoda blåsinstrument ha blivit akut. Orsakerna torde främst vara två: en tidigare inträffad *musikalisk stilkäntring* (wienklassicismens "mognad"), som tvingade medlemmarna av "Orkestrarne" att skärpa kraven på blåsinstrumentens kvalitet (jfr ovan cit: "...till den godhet, som Musikens i senare tid vunna fullkomligare skick kräver"); och en *genomförd förändring av besättningen vid regementenas musikåre*, varvid bristen på klarinetter och valthorn synes ha blivit mest besvärande ("...huruledes den här i Riket försporde märkeliga brist på duglige Blås Instrumenter för Arméns behof måtte kunna afhjelpas"). Bristen på fullgoda inhemska blåsinstrument för regementenas behov dominerade de ärenden rörande blåsinstrument, som från 1790-talet och fram till ca 1820 passerade den centrala förvaltningen. 1805–1806 gjordes till och med försök att med allmänna medel införskriva (jfr ovan 4.2) två blåsinstrumenttillverkare, en för träblås och en för bleckblås, från Dresden och Wien. Därvid förklarade sig två i Wien bosatta mästare, Kaspar Tauber och Franz Mazogato, villiga att flytta till Sverige men ställde enligt Kungl Maj^{ts} mening oskäliga villkor, varför det hela gick om intet.

Men hade det då inte varit enklare att importera de produkter som man eftertraktade, än de mästare, som tillverkade dessa produkter? Som tidigare (4.2) konstaterats, var samtidens svar på denna fråga ett bestämt nej, då import skulle undvikas såsom skadligt för det inhemska hantverket och oekonomiskt för staten.

Sammanfattningsvis: Inhemsk blåsinstrumenttillverkning har förekommit i större utsträckning än man hittills förmodat. Denna har dock före ca 1790 enbart legat i händerna på icke specialiserade mästare av typ svarvare, mässingsslagare/metallarbetare, varför kvaliteten på instrumenten varit dålig. Från och med 1790-talet märks tendenser till specialisering, vilken dock gjort sig gällande på allvar först ca 1820. Denna specialisering har framtingats dels av en tidigare inträffad musikalisk stilkäntring, dels och framför allt av en vid denna tid genomförd besättningsförändring vid arméns blåskåre, varigenom efterfrågan på goda blåsinstrument betydligt ökade samtidigt som en import därav undveks.

5.7 Övrigt

I detta avsnitt skall behandlas vissa "udda" tillverkningar, där produktionen enligt vad jag hittills funnit varit liten och begränsad till ett fåtal verkstäder. Det gäller mekaniska

instrument och slaginstrument samt tillbehör såsom strängar. Dessutom berörs mungitillverkning vid bondsmide.

Mekaniska instrument

Under den här behandlade tiden gavs fyra privilegier på tillverkning av mekaniska instrument (jfr tabell 1). Samtliga dessa verkstäder var belägna i Stockholm. Två av mästarna hörde hemma bland urmakarna, medan de övriga två betraktades som musikinstrumentmakare (Jonas Ekengren och Pehr Strand).

Mekaniska instrument har uppenbarligen inte varit vanliga i Sverige under 1700-talet. I det skriftliga källmaterialet börjar uppgifter om dem komma först ca 1770,³⁷ vilket måste betraktas som mycket sent. 1769 ansökte extra ståndsdramanten Johan Christian Knoop om tillstånd att få tillverka "allehanda vägguhr". Han uppgavs därvid vara ensam om tillverkning av spelur, "emedan sådana icke beställas". 1770 ansökte stolmakaren Jonas Ekengren, för eftervärlden mera känd som orgelbyggare, om tillstånd att få tillverka "Valts Positiver" samt "Orgel-Werk, så wäl med Walsar, som på wanligt sätt inrättade". I detta sammanhang uppgavs, att valspositiv inte förut hade tillverkats i landet, varför Ekengren beviljades privilegier på små sådana men inte på "stora Orgelwerks byggnad, så wäl med som utan Walsar till Kyrkomusique så emedan nyttan af de förra slagen icke ännu war utrönt. . .". Emellertid synes Ekengren omgående ha "glömt" formuleringen i sina privilegier och övergått till att bygga vanliga orgelverk, medan Knoop förefaller att ha ägnat sig åt sina spelur så långt det gick att få avsättning för dem. Troligen har spelurens dyrbarhet och myndigheternas negativa, av nyttoaspekter dikterade syn på dem bidragit till deras ringa spridning. 1771 ansökte möbelhandlaren Grevesmühl om tillstånd att från Danzig få införa ett konstur, som bl a "spelte fleut och Claver". Det skulle tjäna som modell för urmakaren Knoop, "som wore hugad at sådane Konst Uhr förfärdiga, allenast han kunde erhålla någon Modell at där af inhämta sammansättningen". För att öka sina möjligheter att få in uret i landet betonade Grevesmühl, att det åter skulle utskäppas, sedan det gjort sin tjänst som modell. Ett knappt halvår senare begärde emellertid Grevesmühl och Knoop hos riksdagens handels- och manufakturdeputation att få ersättning för ett från Danzig importerat (sic!) "Fleut- och Claver-Ur", Knoop även att få läro- och tillverkningspremier samt ett lån ur manufakturfonden att återbetalas med premier för att han "inventerat [uppfunnit] och förfärdigat en Sort Claver-Spelur, men i brist af nödiga medel, dermed ännu icke hunnit till behörig högd [kvalitet]". Kommerskollegium, som hade att yttra sig i frågan, kunde emellertid inte tillstyrka, då "dessa kostsamma Spel Uhr. . . icke åstadkomma någon större nytta, än andra Ordinaira Uhr, och allenast af någre få förmögne Köpare kunna uphandlas". Avslag fick även urmakaren Eric Öhman, då han 1779 ansökte om inventionspremier för ett spelur, som var försett med "clavesin och orgelwärc". Motiveringen härför avspeglar samma syn på speluren som onödig lyx. I statsnyttans namn beviljades dock Öhman exportpremier.

³⁷ Möjligen gavs redan 1751 ett privilegium i Stockholm (urmakaren Nils Berg). En verkstad i Gävle (O Lundbeck) kan beläggas på 1750-talet genom en bevarad pendyl innehållande ett spelverk (psalmmelodier) under förutsättning att detta är ursprungligt. Det är inte uteslutet att en inventering av bevarade svensktillverkade spelur skulle justera den bild av inhemskt mekaniskt instrumentmakeri som arkivalierna ger så att verkstäder före ca 1770 kunde beläggas.

Slaginstrument

Beläggen för en inhemsk slaginstrumenttillverkning under 1700-talet utöver puk- och trumpetmakaren Caspar Christian Lindbergs är få. Det bör dock observeras, att tillverkning av (mässings-)trummor liksom av bleckblåsinstrument under här behandlad tid ålåg mässingsslagarna samt i viss mån förekom vid bruken, särskilt Skultuna. Därmed kan en större inhemsk tillverkning, huvudsakligen för krigsmaktens behov, ha ägt rum än som går att belägga via skriftkällorna.

Mungigor

I direktörens över den finare järn-, stål- och metallförädlingen Samuel Schröderstierna inspektionsrapporter ("berättelser") från 1754 finns en redogörelse för bondsmidet i Västergötland. Därvid omtalas, att i Ås härad, "Toarpa" socken, bönderna förutom knivar, saxar, sylar, stoppnålar, ullsaxar och liar även smidde mungigor. Deras produkter såldes sedan av västgötaknallar,³⁸ ett förhållande Schröderstierna ondgjorde sig över och kallade "ett missbruk". Som komplement till Schröderstiernas redogörelse kan betraktas en målning (Nationalmuseum, Stockholm), kallad Gårdfarihandlaren, av Pehr Hilleström d ä, där en knalle ses försöka övertala en bondhustru att köpa varor; på bordet framför dem ligger en mungiga.

Strängar

Tillverkningen av strängar tycks naturligt nog ofta ha varit knuten till stråk- och knäppinstrumentverkstäderna. Därutöver beviljades fyra privilegier på enbart strängtillverkning. Av dessa verkstäder fanns tre i Stockholm. Dessutom har strängar tillverkats även vid träddragerierna. Belysande härvidlag är juveleraren Carl Friedrich Zetterholms ansökan om understöd (1770) för sitt "Koppar, messings och Ståltråds dragerie" vid hans hemman i Södermanland. Han berömde sig därvid inte bara kunna "förfärdiga fullkommelig god ståltråd för fina Kardor Strumpstols samt nålmakerierne, utan och goda strängar för musicaliske instrumenter i alla delar af den beskaffenhet som de utländske". I övrigt synes en import av strängar ha varit stor hela perioden igenom, varom otaliga notiser, dels vid behandlingen av importärenden, dels i samtida annonsmaterial, vittnar.

Konsten att göra strängar förefaller vid frihetstidens början inte ha varit mycket spridd i landet. Då dansmästaren Johan Friedrich Weideman 1736 gavs exklusiva privilegier på stråk- och knäppinstrument förband han sig samtidigt att "införskaffa någon som förstår att göra allehanda tarmsträngar, på det mycket fattigt folk denna i sig sielf lätta Konsten må kunna lära och sig dermed underhålla". En generation senare (1762) torde läget ha förändrat sig till det bättre, då organisten och stadsmusikanten i Landskrona Petter Lannerstens ansökan om exklusiva privilegier på tillverkning av violinsträngar avslogs, "emedan sådant slags arbete ei är nytt eller uti Riket obekant". Han beviljades däremot vanliga privilegier, då hans strängar befanns vara "af bättre godhet än de utländske, samt till alla delar swara emot de så kallade Romanska strängarne". Lannersten återkom emellertid 1772

³⁸ Jfr J Ling, Svensk folkmusik, Sthlm 1964, s 59.

med förnyad begäran om exklusiva privilegier, vilket avslogs med samma motivering som tidigare ("...som denne slags tillwärckning icke är någon ny slögd, utan sådan som flere Personer i Riket åstadkomma..."). Något förbryllande ter sig därför motiveringen till inspektoren Erich Sahlmans privilegium på "allahanda slags Spelsträngar" från samma år (1772): "så emedan detta är en ny och förut här i Riket obekant tillwärckning hwars upkomst, igenom Sahlmans deruti ägande Kundskap kan wara att förwänta". Emellertid torde förklaringen till denna skenbara motsägelse komma fyra år senare (1776), då Sahlman ansökte om tillstånd att införa 300 buntar "cantilletråd". Han anförde därvid, att han vid sin strängtillverkning "den svårighet skall möta, at han härstädes nu för tiden ej kan erhålla försilfrad, eller så kallad Cantille tråd af den godhet, som erfordras till öfverspinning av basar". Sett i detta ljus ger oss uttalandet från 1772 anledning att förmoda, att i Sverige dessförinnan tarm- och metallsträngar endast eller övervägande förekommit utan överspinning. Strängar av annat material förekom dock tidigare. 1761 beviljades förre trumpetaren Carl Gustaf Meyers ansökan att få förfärdiga violinsträngar av silke. Meyer sadades därvid vara "den förste, som dylikt arbete härstädes upfunnit", och hans strängar ansågs vara "af lika godhet om icke bättre än tarmsträngar, som utifrån införskrifwas".

I övrigt är att notera, att tillverkning av strängar vid därför specialiserade verkstäder tycks ha bedrivits av personer som bytt yrke eller som hade strängtillverkning som biinkomst. Sahlman var inspektör, Meyer f.d. trumpetare och Lannersten organist och stadsmusikant. Under 1800-talets allra första år tillkom avskedade fältkommissarien Lars P Nordenborg (privilegier 1803, tidigare avslag 1791) samt stämpelbetjänten vid Stockholms hallrätt Carl Lindblad (privilegier 1804).

5.8 Binärings och näringskydd

Att instrumentmakeriet inte kan ha varit en särskilt lönande hantering framgår med all önskvärd tydlighet av att veterligen, med undantag för vissa orgelbyggare, endast två mästare, Kraft och Lindholm, kunde leva enbart på sitt yrke. Övriga tvangs i större eller mindre omfattning att vara mångsysslare även utanför sitt egentliga yrke, medan mångsyssleri inom yrket var någonting fullständigt naturligt (jfr s 15). Samtidigt kunde instrumentmakeri i sin tur utgöra en bisyssla till annan verksamhet, i synnerhet för musiker. Från den här behandlade tiden föreligger sju sådana fall, där musiker kombinerat tjänst vid hovet eller kyrkan med instrumentmakeri som extra inkomst (organisterna Kinström, Lundborn, Lenning och Öberg d y, hovkapellisterna Carlander, Perichon och Londée).

Att en musiker även kunde vara instrumentmakare (eller vice versa) är lättförståeligt. Att instrumentmakare också var affärsmän och bedrev handel med instrument av annan tillverkning (andra märken) än deras egen är notoriskt. Det är likaledes begripligt, att instrumentmakeriet kunde, ja ibland måste förenas med snickarhantverket. Emellertid finns även exempel på kombinationer, som förefaller ligga långt från musikalisk verksamhet. Orgelbyggarna Wistenius och Ekengren hade tröjfabrik och andel i tobaksspinneri respektive stolmakeri. Också en sådan mästare som Schwan, vilken av sin samtid skattades mycket högt, hade binäring, då han 1782 ansökte om och beviljades tillstånd att av bly, som blev över vid gjutning av orgelpipor få tillverka "alla slags skjuthagel". Av klavermakarna ansökte Perichon 1763 om tillstånd att hålla biljard, Lundborg var även djurkonservator och Rangström vägrades 1791/92 sökt tillstånd att få tillverka "Sigter af Flor, Tagel,

Hår och Mässing". Fiolmakaren Önnert Mohte i Ängelholm, som också var krögare, besvarade sig 1802 att han vägrats tillstånd att få idka glasmästerihantverket, och Hellstedt d ä i Stockholm annonserade 1754, att han också förfärdigade "de så kallade Metetassar til alla slags krokar, hwilka af ingen Fisk kunna afbitas eller afwridas".

Om instrumentmakarna hade svårt att leva på sitt yrke, är det inte förvånande, att de liksom övriga hantverkare och manufakturister sökte skydda sina rättigheter och sin näring. Detta kunde ske genom att mästarna övervägande eller uteslutande byggde på beställning och därvid begärde förskott. Exempel på detta utgör ett brev av den 31.3.1731 från skolmannen Johan Christer Duræus till biskop Erik Benzeli i Linköping angående inköp av två altfioler till gymnasiet där, i vilket det bl a heter: "Och såsom Violin Makare Jonas Elg, uti Stockholm boende, är mycket namnkunnig af de goda Musicaliske Instrumenter han gör, så har jag hos honom låtit efterfråga priiset på dem, hwilket han till 14 plåtar slagit; begjörandes derjämte af de förenämnde penningar 4 eller 6 plåtar på handen förut; emedan han intet åtager sig, at göra sådane Instrumenter, förr än han är aldeles förwissat, at de, således bestälte, kunna på någon säker ort förtryttas".

De vanligaste sätten att skydda sin näring, som avspeglar sig i det skriftliga källmaterialet, var emellertid att bekämpa bönhaseri och motsätta sig nygivning av privilegier. De privilegierade instrumentmakarna Beckman, Hellstedt d ä och Öberg d ä klagade 1760 inför Stockholms hallrätt, att hovmusikanten Elias Carlander och skeppstimmermannen Östberg utan tillstånd tillverkade fioler. Carlander, som flera gånger tidigare nekats egna privilegier av kommerskollegiet, kunde emellertid uppvisa tillstånd från konungen, vilket uppenbarligen givits för att skydda Carlander från obehag.

Att de redan privilegierade mästarna motsatte sig nya privilegier inom deras egna tillverkningsområden hör praktiskt taget till normalt förfarande i samband med bl a hallrätternas behandling av ansökningar. Ett drastiskt exempel utgör orgelbyggaren Carl Wählströms häftiga anklagelser mot sin f.d. gesäll (enligt Wählström inte ens gesäll utan f.d. lärling) Olof Schwan, då denne 1769–1771 ansökte om egna privilegier. Wählström sade sig ha givit Schwan avsked 1768 "at... slippa en så trög arbetare; hwilken om Kongl Collegium med egit privilegium skulle förse, det allmänna då, i tanka at träffa en Mästare i Konsten, skulle råka för en med Mästare Titel prydd Klåpare. Och som detta med hwad mera Wählström emot Schwan anført såsom, at i fall han funnes skickelig i Konsten och undfinge egne Privilegier, han då måtte förwisa til de Södre Provincerne i Riket, men icke få sätta sig ned i de Norra eller i Stockholm, nogsamt witnar, at Wählström dels genom förklenliga tilmälen wisat ögonskenlig motwilja för Schwan, dels ock för egen winning och nytto icke welat tilstādja, at han här i Staden et eget Orgelbyggerie Wærk måtte få inrätta...". Wählströms hetsiga utfall får sin förklaring av att han vid tillfället var kraftigt skuldsatt och hade cederat bonis, dvs gjort konkurs. Det är att märka, att samme Wählström inte haft något att erinra, då en annan av hans gesäller, Anders Rangström, 1770 blev självständig mästare. Denne ansökte nämligen om privilegier på något för Wählström ofarligt, nämligen "Claverer och Cymbaler".

Fick Schwan kämpa bittert för sina privilegier var han emellertid inte mer människa än att han såsom privilegierad orgelbyggare och examinator utnyttjade sitt övertag till att försöka stoppa blivande konkurrenter genom att i sin tur underkänna dem i examen. När organisten i Ödeshög Lars Strömblad 1772 av kommerskollegium remitterades till Vetenskapsakademien för examination av Schwan, formulerade Schwan det för Strömblad

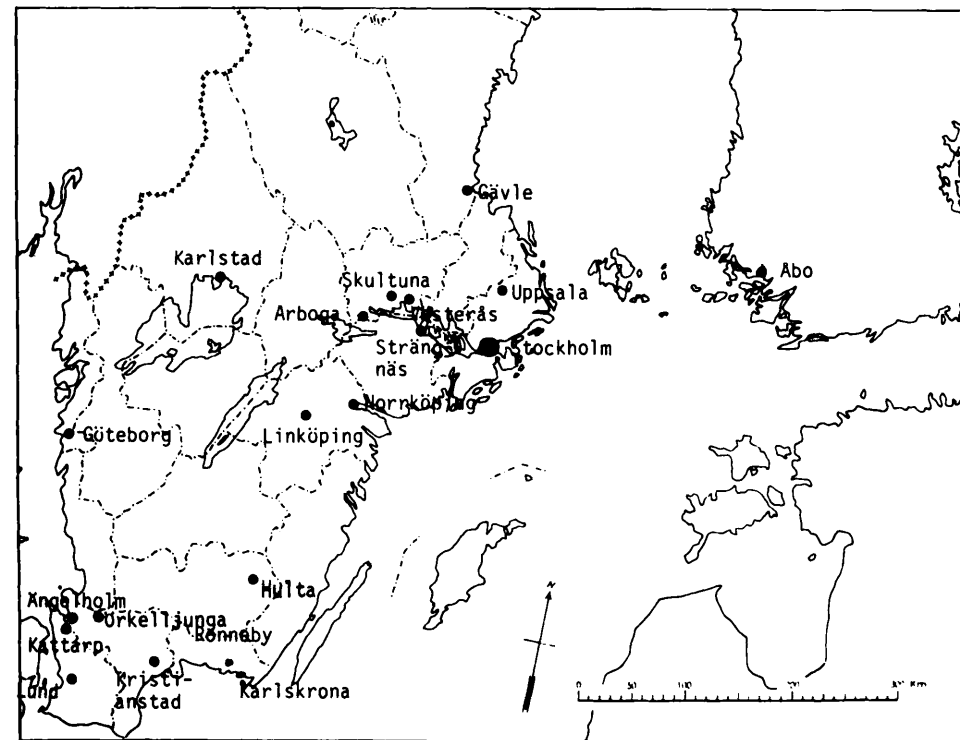
föga smickrande omdömet att denne "wäl uti en och annan til orgelbyggare Konstens practiska utöfning hörande del hade någorlunda förswarlig, men i de flästa och angelägnaste delar alldeles otillräckelig kunskap, samt att det lilla han wisste, ej wore hos honom byggt på någre fasta grunder, utan endast ankomme på minne, gissning och höft...". medan Musikaliska akademien redan ett år senare fann Strömblad "ega en på tillförlitliga grunder stadgad skickelighet uti Orgelbyggeri wettenskapen".

6. Den samlade bilden. Teser

De fakta, som redovisats om instrumentmakeriets utveckling samt orsakerna till dess utseende under den behandlade tiden kan sammanfattas på följande sätt. Under punkt 3 har redogjorts för hittills observerade fakta angående instrumentmakeriets utseende (exklusive orgelbyggeriet) tiden före 1720. Därvid avspeglas för 1600-talets del en koncentration av verkstäder till Stockholm, medan endast tre eventuella verkstäder för musikinstrumenttillverkning utanför Stockholm hittills är kända. För Stockholms del synes stråk- och knäppinstrumentmakarna dominera från ca 1650 till ca 1720. Tabellerna 1 och 3 redovisar utfärdade privilegier respektive kända verkstäder under perioden 1720–1800. Ett studium av dessa ger vid handen, att de till antalet dominerande verkstäderna varit orgelbyggerier, verkstäder för tillverkning av stråk- och knäppinstrument samt klaver i nu nämnd ordning. Övriga verkstäder specialiserade på tillverkning av blås- och slaginstrument samt mekaniska instrument och strängar har varit få. Dock är här att märka, att tillverkning av dessa instrumenttyper respektive tillbehör skett vid svarvarverkstäder, mässingsslagerier, umakerier samt stråk- och knäppinstrumentverkstäder, varför exakt antal verkstäder inte låter sig fastställa och produktionen från dessa måste ha varit större än man hittills ansett.

Ser man till den topografiska spridningen konstaterar man en dominans för Stockholm även under 1700-talet men samtidigt en större utbredning i landsorten. Av de totalt 26 kända klaverbyggarna verkade 17 i Stockholm och 9 i landsorten; av de totalt 31 kända stråk- och knäppinstrumentmakarna verkade 18 i Stockholm och 13 i landsorten. Av de sammanlagt 18 beviljade privilegierna för orgelbyggeri hade fem mästare sina verkstäder i Stockholm, en i Åbo (Thorenberg), medan återstoden fanns i landsorten. För orgelbyggeriet kan man även iakttä ett slags "reviruppdelning" av landet (Wistenius-Schiörlin i Östergötland och Småland; Everhardt d ä i Västergötland; Wolterson i Kristianstads län), medan de ursprungligen exklusivt privilegierade såsom Gren & Strähle hade hela landet (Sverige-Finland) som sitt verksamhetsfält. Blåsinstrumenttillverkningen var huvudsakligen lokaliserad till Stockholm med undantag för Eks verkstad i Arboga samt vissa bruk och svarvarverkstäder. Tillverkningen av mekaniska instrument har såvitt känt helt legat i Stockholm. Verkstäder för enbart strängtillverkning har med få undantag varit placerade i Stockholm (Lannersten i Landskrona, Zetterholms tråddrageri i Södermanland). I jämförelse med förhållandena under 1600-talet har således 1700-talet inneburit en avsevärd ökning och breddning av antalet instrumentmakerverkstäder i Stockholm samt dessutom en spridning av sådana till landsorten, huvudsakligen städer (inte sällan stapelstäder) i Sydsverige, på Östgötaslätten och i Mälarländskapen, alltså befolkningscentra i då bebodda och uppodlade delar av Sverige.

Analysen av uppgifterna i Stockholms hallrätts fabriksberättelser ovan 5.2 har visat, att kurvan för de uppgivna tillverkningsvärdena för musikinstrument i stort följt utveck-



Instrumentmakarnas topografiska spridning 1720–1800.

lingen för manufakturerna i allmänhet, att kurvan under perioden varit klart och tydligt starkt stigande med en första topp 1760, därefter konjunktursvacka på 1760-talet samt åter stigning till toppåret för tillverkningen 1776. Det år, från vilket tillverkningskurvan definitivt vände uppåt var 1755. Här finns ett klart samband med det 1756 införda importförbudet för musikinstrument. Före detta år importerades instrument i tämligen stor omfattning (jfr 4.2), och den inhemska tillverkningen var liten; efter 1755 steg den inhemska tillverkningen. Kurvorna för import och inhemska tillverkning skär således varandra i mitten av 1750-talet, något som svårigen kan förklaras på annat sätt, än att förbudet varit någorlunda effektivt under 1700-talet, varigenom efterfrågan på instrument, om den varit oförändrad eller senast mot århundradets slut ökat, tillgodosågs genom inhemska tillverkning (med undantag för blåsinstrument).

1700-talet har således för det svenska instrumentmakeriet inneburit ett tydligt uppsving med hänsyn till verkstädernas antal och spridning samt tillverkningens bredd, kvantitet och kvalitet. Då den nyss diskuterade tillverkningskurvan avspeglar ett av (ovan avsnitt 3) citerade myndigheters bedömningar oberoende siffermaterial, anser jag, att de under avsnitt 3 uppställda hypoteserna verifierats och att de därmed kan gälla som teser.

Det svenska instrumentmakeriet bedrevs ännu vid frihetstidens början i förhållandevis ringa skala och var huvudsakligen lokaliserat till Stockholm.

En ökning av verkstäder och produktion samt en spridning till landsorten har skett under loppet av frihetstiden trots vissa stagnationsperioder.

Den gustavianska tiden innebar en första både kvantitativ och kvalitativ blomstringsperiod för svenskt instrumentmakeri.

Frågar man efter orsakerna till denna instrumentmakeriets utveckling finner man huvudsakligen två svar: musiklivets utseende (bl a konsertväsendets framväxt, ett breddat amatörmusicerande, en genomförd besättningsändring för särskilt militärmusiken) samt den ekonomiska politiken (understödjande av inhemskt hantverk, strypning av import). Måhända har även det svenska stormaktsväldets fall 1718, då Sverige miste sina kontinentala besittningar, spelat in. Då det inhemska instrumentmakeriet varit föga utvecklat, kan det dessförinnan ha varit både lättare och för köparen fördelaktigare att från eller via de svenskförvaltade områdena i Tyskland och Balticum införskaffa behövliga instrument. Är detta riktigt, skulle även politiska omvälvningar ha medverkat till att en inhemsk instrumentmarkarstam utvecklades.

Summary

This study is a survey of instrument making in Sweden between 1720 and 1800, its structure, conditions, and factors governing its development. Owing to the limited number of Swedish made instruments surviving from the period before about 1750, the account is primarily based on an examination and analysis of archival sources (administrative records).

The material (i. e. a combination of written sources and surviving instruments) indicates that before 1720 workshops were concentrated to Stockholm. The exact number was thirteen. Outside the capital we know (at present) of only three workshops where instruments may have been made. In Stockholm, makers of stringed and plucked instruments (seven in number) appear to predominate between about 1650 and 1720. Tables 1 and 3 list privileges granted and workshops known to have existed during the period of this study. Closer study reveals that most of these workshops were run by organ builders, makers of stringed and plucked instruments and makers of keyboard instruments (other than organs) in that order. Other workshops specializing in wind and percussion instruments and in mechanical instruments and strings were few and far between. It should be noted, however, that instruments and accessories of these kinds were manufactured at brass foundries, watchmakers' and by makers of stringed and plucked instruments, so that the exact number of workshops cannot be ascertained; all we can say is that their output must have been greater than has previously been supposed.

Stockholm continues to dominate the scene during the 18th century, but there is also more widespread activity in the provinces. Of the 26 clavier makers known to us today, 17 were active in Stockholm and 9 in the provinces, while 18 out of a total of 31 known makers of stringed and plucked instruments were active in Stockholm and 13 in the provinces. Of the 18 master organ builders to whom privileges were granted, 5 had their workshops in Stockholm and one in Finland (Turku) while the remainder were active in the Swedish provinces. Where organ building is concerned, something of a partition of the country into "territories" can be observed, although the organ builders originally granted exclusive privileges covered the entire country, Finland included. Most wind instruments were made in Stockholm; in addition, there was Ek's workshop in the town of Arboga as well as certain mining and manufacturing communities (*bruke* in Swedish) and turneries. As far as we know, mechanical instruments were manufactured in Stockholm and nowhere else. Workshops specializing in string making were also located in Stockholm, with few exceptions. Thus compared with the 17th century, the 18th brought a considerable increase and widening of the number of instrument makers' workshops in Stockholm, and it also witnessed a spread of these workshops to the provinces, mostly to towns (quite often staple towns) in southern Sweden, on the Östergötland plain and in the lake Mälaren provinces, i. e. the main population centres of the inhabited and cultivated parts of Sweden at that time.

Section 5.2 contains an analysis of data from the *Hallrätt* guild court of Stockholm showing that the declared values of newly manufactured musical instruments (i. e. excluding payment for

repairs, tuning etc.) describes a graph line running more or less parallel to the general trend in manufacturing. During the period under consideration there was a distinct and at times steep rise, the first peak in 1760 being followed by a trough during the ensuing decade and then by a new manufacturing peak in 1776. The real "take-off" year for instrument manufacturing came in 1755. Before 1756 instruments were imported in quite considerable numbers (section 4.2) and native output was small. The latter, however, began to rise after 1755. Thus the graph lines for imports and native manufacture intersect in the mid-1750s, and the only reasonable explanation would seem to be that the ban on imports of musical instruments, imposed in 1756, was reasonably effective during the 18th century, with the result that demand for instruments, if it remained unaltered or (towards the end of the century, possibly earlier) rose, was catered for by domestic manufacture except as regards wind instruments.

Thus the 18th century was definitely a period of expansion in Swedish instrument making; this is reflected by the number of workshops, their location and the breadth, quantity and quality of their output. The output graph referred to above and based on independent figures, confirms the picture conveyed by statements from contemporary administrative authorities (quoted in section 3). The following theses can therefore be propounded:

At the beginning of the Era of Liberty (ca 1720), instrument making in Sweden was still organized on a relatively modest scale and for the most part confined to Stockholm.

The Era of Liberty (1720–1771) itself saw a rise in the number of workshops and in their output, coupled with an expansion into the provinces, despite certain periods of stagnation.

The Gustavian period (1771–1809) was the first period of quantitative and qualitative prosperity in Swedish instrument making.

Compared with other native manufacture and with European instrument making, the growth of instrument making in Sweden came very late. One can discern two main factors behind the expansion. The first of these is the state of music in Sweden, which was characterized among other things by the rise of public concerts, the increasing popularity of amateur music making and changes of orchestral resources, especially as regards the instrumental make-up of military music. The second factor was the economic policy of the time, which fostered native crafts and restricted imports. Perhaps the fall of Sweden as a great power in 1718, with the loss of the continental territories, also played a part in this process. Before then, with Swedish instrument making in its infancy, instruments were perhaps more conveniently and more cheaply obtainable from or through the Swedish possessions across the Baltic and in Germany. If so, political upheaval contributed to the development of Swedish instrument making.